

תרביץ

רבעון למדעי היהדות

המערכת:

יוסף דן משה דוד הר מנחם הרן

מזכיר המערכת:

אביגדור שנאן
ישראל י' יובל

שנה נג

תשמ"ד

הטיפוסים השונים של לשון המשנה

מאת

משה בר-אשר

[א] דברי מבוא

(1) מחקר לשון חכמים, שעשה צעדים גדולים כעשרים השנים האחרונות, מתרכז בעיקרו בלשון התנאים. רק מחקרים מעטים הוקדשו לחיבורים או לכתבי-יד של חטיבות אחרות של ספרות חז"ל; ואף בלשון התנאים עוסק המחקר ברכיב הגדול בלשון המשנה.² מעמדה המרכזי של המשנה בספרות התנאים משתקף יפה גם בשתי עובדות: קיומם של כתבי-יד לא מעטים, שלמים או מקיפים, של המשנה, בצד מאות כתבי-יד מקוטעים פחות או מקוטעים יותר, כנגד מיעוט כתבי-יד של החטיבות האחרות; זאת ועוד אחרת, זו החטיבה היחידה של ספרות התנאים שנתקיימה בה מסורת קריאה סדירה ברכות מעדות ישראל. אף אלה העמידו את מחקר לשון המשנה הרבה מאוד לפני כל החטיבות האחרות. ואכן היכולת המחקרית היא גדולה: עשרות מחקרים, ביניהם יותר מעשרה ספרים, נתייחדו לכירורם כוללים בדקדוק לשון המשנה.

(2) בחלק גדול מן החיבורים, ובפרט אלה שנתייחדו על כתבי-יד עתיקים, ניכרת השאיפה לחשוף את קוויה הקדומים של הלשון המקורית. אין לך חיבור שאינו מנסה להעמיד על שינויים שדבקו בה במרוצת הדורות. דבר זה, שי"צ אפשטיין וח' ילון זכרונם לטובה ולכרכה סללו את דרכיו במחקר המופת שלהם, נתעצם במיוחד מאז מחקרו הגדול של מו"ר יחזקאל קוטשר ז"ל, שנתפרסם בספר היובל לח' ילון [קוטשר תשכ"ג]. קוטשר

* מאמר זה מבוסס בעיקרו על הרצאה שנשאתי במכון למדעי היהדות ב"ב בסיוון תשמ"ג. וראה רשימת הקיצורים בסופו של המאמר.

¹ כגון: מ' סוקולוף, 'העברית של בראשית רבה כ"י ואטיקן 30', לשוננו לג (תשכ"ט), עמ' 25-42, 135-149, 279-270 (= קובץ א. עמ' 257-301).

² יוצא מכלל זה מספר מצומצם של חיבורים כגון: עבודותיו של מ' מורשת על הברייטות העבריות שבבבלי, בספר הזכרון לח' ילון, רמת-גן תשל"ד, עמ' 275-314; בערכי המילון החדש לספרות חז"ל, א. רמת-גן תשל"ב, עמ' 117-162; שם, ב, רמת-גן תשל"ד, עמ' 31-73. וכן הנמן תשל"ד; בר-אשר תשמ"ג ב; ומקומות שונים אצל ייבין תשכ"ח.

ביקש אז, כדרכו במחקר הארמית הגלילית, לבסס את השקפתו, שיש לתור אחרי אבות טכסטים, היינו כתבי־יד, המשמרים את הספרות העתיקה ואת לשונה במיטבן ובפניהן המקוריים. או הקרובים קורבה מכרעת למקור, ועליהם ועל־פיהם יש להעמיד את התיאור הלשוני. בכירורו הציב את כ"י ק בראש כתבי־היד של לשון התנאים בכלל ושל לשון המשנה בפרט. ואולם גם הוא הכיר בצורך ובחשיבות, שלא להסית את הדעת מכתבי־יד אחרים ומן המסורות שבעל־פה,³ כאשר אלה באים לסייע לאבות הטכסטים ולהסתייע מהם.

(3) אכן, מאז פרסום מחקרו הנזכר של קוטשר, כבר נחקרו בצורה מקפת ארבעה כתבי־יד של המשנה⁴ (אחד מהם אף זכה לתיאור מלא וממצה של תורת הפועל שלו)⁵ וכמה מכתבי־היד המקוטעים.⁶ ואף אחדות מן המסורות שבעל־פה נלמדו בצורה מקפת וכוללת.⁷ מחקרים אלה, כל אחד על־פי דרכו, חשפו בפנינו פרקים שלמים וסוגיות כוללות בדקדוק לשון חכמים בצד בירור של מאות פרטים.⁸

[ב] חלוקתה של לשון המשנה לטיפוסים שונים

(4) אחת מתוצאותיו הבולטות של המחקר היא חישוב טיפוסים שונים בדקדוק לשון התנאים.⁹ אלא שבעניין זה רבו הבלבול ועירובי התחומין; קדום ומאוחר, מקורי ותנייני, מהימן ומפוקפק משמשים בערבוביה. מדברים על טיפוס מזרחי מכאן ועל טיפוס מערבי

³ דבר זה ניכר גם במחקריו שלו על לשון חכמים, הרצופים ציטטין מכתבי־יד אחרים ומסורות שבע"פ (ולא רק מן כ"י ק). וגם בהכוונת תלמידים אחרים שלו לחקור כתבי־יד אחרים.

⁴ הכוונה למחקריו שלו ושל כותב שורות אלו העוסקים בכ"י ק; הנמן תש"ם, שהוקדש לכ"י פא; בראש תשל"א (על כ"י פר); ובראש תש"ם, העוסק בעיקרו בכ"י פס ובכ"י פירנצה.

⁵ הלא הוא מחקרו של הנמן תש"ם.

⁶ מתכוון אני לנתנאל תשל"ב, העוסק בכ"י אנטונין; ובן־טולילה תשל"ג, העוסק בכ"י דיינארד, חבל ששתי עבודות אלו טרם ראו אור — ולו באופן חלקי.

⁷ כגון: מסורת תימן, בעבודותיהם של י' שבטיאל (ראה: קובץ א, עמ' 207–251); מורג תשכ"ג (והשווה גם: קובץ א, עמ' 186–206, 223–233 ועוד); וכן י' קארה, לשוננו מד (תש"ם), עמ' 24–42; מסורת ג'רבה בירי כ"ץ תשל"ח; מסורת בגדאד בירי מורג תשל"ז; מסורת חאלב בירי כ"ץ תשמ"א; ותיטואן שבמרוקו בירי א' ממן במאמר מקיף ויסודי, העומד לראות אור בכרך א של מסורות בהוצאת מפעל מסורות הלשון של האוניברסיטה העברית, עמ' 51–120.

⁸ לטעמי, מחקר לשון חכמים בדין שיתנהל בשני אפיקים, ואכן כך הוא מתנהל: תיאור כולל ומקיף של כתבי־יד אחד או מסורת אחת מכאן, וכירור של סוגיה כוללת לאורם של כתבי־יד אחרים או של מסורות שונות מכאן (כגון: מ' מישור, 'הזמן במשלים' הפסוקי בלשון התנאים, ספר בן־חיים, עמ' 407–418; מורג תשי"ז; בראש תשל"ז; בראש תשמ"ג א). ועוד אשוב לעניין זה במקום אחר.

⁹ מוציא אני מעניין זה את סוגיית הלהגים השונים של לשון התנאים בהיותה לשון חיה (ראה מה שכתבתי במאמר: 'אחדותה ההיסטורית של הלשון העברית ומחקר לשון חכמים' בסעיף 16 (כדפוס)). אף איני מדבר כאן על הבדלים שנבדלו המשניות העתיקות מרוב המשנה (ראה המאמר הנ"ל בסעיפים 26–28), ולא על האבחנות שיש להבחין בין החטיבות השונות בתוך ספרות התנאים, כגון ההבדל שיש בין המשנה לחוספתא.

מכאן, או על טיפוס ארץ-ישראלי מזה וטיפוס בבלי מזה, ופעמים אלה ואלה מתערבים עם הענף הארץ-ישראלי והענף הבבלי, ולא תמיד ברור לאיזה מהם שייך כתב-יד זה ולאיזה מהם כתב-היד ההוא. למשל, פעמים כורכים את כ"י פר עם כ"י ק, ופעמים קושרים אותו למשניות המנוקדות ניקוד בבלי, מצרפים את שניהם למשניות שבתלמוד הבבלי, ומעמידים את כולם מול כ"י ק, ושוכחים גם שוכחים, שמסורת הלשון של כ"י פר קרובה בעיקרה קורבה מכרעת למסורת כ"י ק יותר מאשר למשניות של התלמוד הבבלי והדומות והמידמות להן. וכך, קו לשוני אחד מתפרש קו מקורי, ואחר נתפס קו שניתע במסורת בהשפעות חוץ.¹⁰ ולא תמיד מחוורים טעמי הקביעה.

(5) תכליתו של הברור הנוכחי היא להעמיד עניין זה של טיפוס לשון חז"ל על עומדו, ככל שנתברר לנו עד עכשו מתוך כל המחקרים שהוקדשו ללשון התנאים ובמיוחד ללשון המשנה. דבר זה, שרמזתי עליו בקופיה בשלושה מקומות שונים,¹¹ מבקש אני לברור לפרטיו ולכלליו כאן. במיוחד כשהשאלה חזרה ועלתה בשני חיבורים שנתפרסמו בעת האחרונה, מאמרו של שלמה מורג 'בין מזרח למערב: לפרשת מסירתה של העברית בימי הביניים' [מורג תש"ס]¹² ועבודתו של דוד רוזנטל, 'משנה עבודה זרה, מהדורה ביקורתית ומבוא' [רוזנטל תשמ"א].

לטעמי, החלוקה לטיפוסי הלשון כמשניות, שהגיעו אלינו, בנויה מעגלים מעגלים. שניים מהם עיקר, והיתר אם אינם טפלה להם הריהם מישניים ביותר לפי שעה, שכן בירורם עדיין בראשית צעדיו.¹³

(6) ואלה שני המעגלים העיקריים:

(א) המעגל הראשון: חקירת כל כתב-היד הקדומים של המשנה, שאין בהם תלמוד בבלי (כתבי היד הקרויים: 'סדר משנה'),¹⁴ ושאין בהם זיקת מישרין אליו, מלמדת אותנו, שבעיקרו של הדבר משקפים כולם מסורת לשון אחת עתיקת יומין, העומדת מול זו המשתקפת במשניות של התלמוד הבבלי ובמשניות הדומות להן ושדומו להן.¹⁵ בעניין זה אלך אחרי מטבע שטבעו קודמי ואקרא לראשון הענף הארץ-ישראלי ולשני הענף הבבלי. (ב) המעגל השני: חלוקה אחרת היא החלוקה שמתחלק הענף הארץ-ישראלי; משתקפים בו שני טיפוסי לשון. חישוף כתב-היד העתיקים ולימודם, וחקירת המסורות

¹⁰ במיוחד נתרבה הדבר מאז קוטשר תשכ"ג. כמעט שאין חיבור שלא עסק בזה כמעט או בהרכה. ואלו הם: בראש תשל"א, במיוחד בעמ' 180-182; בראש תשמ"ג א. סעיף 30, ובמיוחד הערה 102;

וקודם לכן אצל רוזנטל תשמ"א, עמ' 67, ועוד.

¹² מורג (תש"ס) עוסק בעיקר בהשתלשלות המסורות מאז ימי הביניים עם התחקות מעמיקה אחרי גיבושן וגלגוליהן של המסורות 'הספרדיות' כיום. אנרענין לנו כאן בגיבושים הלשוניים השונים, שרווחו בסוף האלף הראשון למניין הרגיל, תוך התחקות אחרי שורשיהם במאות השנים שלאחר חתימת המשנה.

¹³ ראה הנאמר לעיל, בהערה 9.

¹⁴ ראה רוזנטל תשמ"א, עמ' 20.

¹⁵ לפירוט העניין ראה להלן, סעיפים 10-14.

שבעל-פה של לשון התנאים — ובעיקר זו המשתקפת. כאמור, במשנה¹⁴ — מלמדים אותנו מן-ברור שבתקופות קדומות, וקרוב הדבר שהמדובר בסמוך להפסקת הדיבור העברי בארץ-ישראל, נתפלג הענף הארץ-ישראלי לשני טיפוסים, הטיפוס המערבי מצד אחד והטיפוס המזרחי מצד אחר.

(7) כוונתו של בירורנו היא להשיב לכמה שאלות הכרוכות בחלוקה שאנו מציעים: (א) מהם מייצגיו של כל אחד משני הענפים, ומהם מייצגיו של כל אחד משני הטיפוסים של הענף הארץ-ישראלי? (ב) מהם קווי הלשון שעליהם מתייסדות שתי החלוקות שאנו מציעים? (ג) מהם השורשים והרקע ההיסטורי של כל אחד מטיפוסי הלשון המוצעים? לשון אחר: היכן ואימתי מתחילות החלוקות, מה מקורי ומה תנייני, שנתפתח כתולדה של שינויים שחלו בתהליך המסירה של לשון חכמים?

נשיב תחילה לשאלה הראשונה עם שאנו נותנים דעתנו לשאלות עקרוניות נוספות הכרוכות בה, ורק אחר-כך נבוא להשיב לשתי השאלות האחרות. נפתח באבחנה שבין הטיפוס המערבי לבין הטיפוס המזרחי בתוך מה שנתכנה הענף הארץ-ישראלי.

[ג] מייצגיו של הטיפוס המערבי ומייצגיו של הטיפוס המזרחי

(8) [א] מייצגיו של הטיפוס המערבי מרובים הם,¹⁵ ולא נזכיר כאן אלא את הבולטים שבהם: הסופר של כ"י ק,¹⁶ הנקדן של כ"י ק (ואינו צריך לשוב ולהסביר למה ראיתי להפריד בין שתי הידיים העיקריות שבכתב-יד זה),¹⁷ כ"י פא על כל מסרניו וכ"י לו.¹⁸ החוליה האחרונה בטיפוס לשוני זה משוקעת בכתב-היד פס, פירנצה¹⁹ ואחיהם²⁰ מאיטליה של מוצאי המאה הי"ד למניין הרגיל. מדרג אני את העדים שמנתי לשלוש

¹⁴ ובעניין זה אנו מסתכלים (כאמור לעיל, בהערה 9) על המשנה כחטיבה אחת, בלי להבדיל בין המשניות העתיקות לעיקר המשנה (משנתו של רבי).

¹⁵ דבר זה אמור במיוחד אם נכלול את קטעי הגניזה הרבים שנתפרסמו עד כה, ואם נכלול כתב-יד של חטיבות אחרות של ספרות התנאים, כגון: כ"י רומי 32 לספרי במדבר, ואין צריך לומר כ"י משוכת כ"י רומי 66 לספרא (ראה להלן, סעיף 53).

¹⁶ אף-על-פי שהעניינים הנידונים להלן, בסעיפים 24–37, תלויים רובם ככולם במסורת הניקוד, בכל זאת יש הצדקה לכלול כאן את סופר ק, שכן לא מעטות הן התופעות, שכתבו המלא של ק מאפשר לעמוד בהן על המכנה התנועי (ראה במיוחד להלן, סעיף 38, ומה שאנו מציינים שם בקשר לכתיבים של ציפורן ושל משקל פועלן).

¹⁷ לבירורו של עניין זה ראה: בראש תשמ"ג א, במיוחד עמ' 99–103.

¹⁸ מה שכתבנו לעיל (בהערה 16) באשר לסופר כ"י ק, כוחו יפה לכ"י לו.

¹⁹ שני כתב-היד — פס ופירנצה — מסורתם אחת כפי שצינו במקום אחר. ראה: בראש תש"ס, במיוחד עמ' 7–15.

²⁰ ראה החומר שנתפרט לעניין זה: בראש תש"ס, עמ' 91–93.

דרגות: סופר כ"י ק עומד לעצמו בראש כולם,²¹ נקדן כ"י ק, כ"י פא וכ"י לו בינתיים. ואחריהם הרחק בתחתית הטור ניצבים כתבי־יד פס ופירנצה.

(9) [ב] מייצגיו של הטיפוס המזרחי אף הם אינם מעטים, והעיקריים שבהם: קטעי המשנה המנוקדים ניקוד בבלי, כ"י פר לסדר טהרות וכ"י אנטונין²²262 אף הוא לסדר טהרות (מראשית נגעים עד סוף זבים).²³ מכוח היקפם עומדים כתבי־היד פר ואנטונין ראשונה בטיפוס זה, ובמיוחד כ"י פר מכוח אחידותו ומכוח היותו מנוקד ומוטעם כולו מראשו ועד סופו.²⁴ קטעי המשנה המנוקדים ניקוד בבלי, ובמיוחד העתיקים שבהם. חשובים הם ביותר, אך כשמש כן הם; קיטועם מעמיד אותם בהכרח אחרי כתבי־היד, שכן חסרים בהם פרטים וכללים רבים, החשובים לכל בירור דקדוקי, ורק צירוף של קטעים רבים יש בו כדי להעמיד בניין דקדוקי ראוי לשמו.²⁵ על יד אלה עומדות המסורות שבעל־פה מן המזרח. ראשונה ניצבות מסורת תימן ולאחריה מסורת ג'רבה, ואחריהן במופלג נמצאות יתר המסורות המזרחיות, כגון: בבל (מסורת בגדד), סוריה (בעיקר ידועה לנו מסורת חלב היא ארם צובא) וצפון־אפריקה (כגון קהילת מראכש, קהילות המערב הפנימי מכנאס־פאס וצפרו, קהילת תיטואן וקהילות תאפיללת).²⁶ אך יש להעיר כבר עכשיו, שערכן ומשקלן של המסורות המאוחרות, זו של איטליה במאה הי"ד, שנזכרה לעיל, והמסורות שבעל־פה החיות כיום,²⁷ מחייב דיון לעצמו, ועוד נעמוד על־כך בהמשך דברינו.

[ד] מייצגיו של הענף הארץ־ישראלי כנגד מייצגיו של הענף הבבלי

(10) נפנה לחלוקה האחרת של מסורות לשון חז"ל — הענף הארץ־ישראלי מול הענף הבבלי. ואקדים להדגיש, שכל אשר אני אומר מכוון בעיקרו ללשון וללשון לברה. כתבי־היד העתיקים כולם — עם חלוקתם לטיפוס מערבי מכאן וטיפוס מזרחי מכאן — שבים

²¹ שפעי התופעות שנשמרו בו ורק בו הם מן המפורסמות, שאינם צריכים עוד ראייה. ראה: קוטשר תשכ"ג: בראש תשל"ז; בראש תשמ"ג א.

²² דברים אלה אמורים על יסוד בדיקותיו של נתנאל תשל"ב, ועל יסוד בדיקות נוספות משלי.

²³ גם כתבי־היד (או כתבי־היד), ששימשו את בעל פירוש הגאונים לסדר טהרות, שאותו ההדיר י"נ אפשטיין, מגלה (מגלים) קורבה מברעת לכתבי־היד פר ואנטונין. אך דבר זה מחייב בירור מפורט לעצמו.

²⁴ אמת, אין לנו בטיפוס לשוני זה כתבי־יד מקיף, הכולל את המשנה כולה, ובעיקר את הסדרים שנלמדו ביותר — מועד, נשים ונוזקין. שני כתבי־היד העיקריים, פר ואנטונין, כוללים, כאמור, את סדר טהרות (כולו או בחלקו), וסדר זה גורלו נבדל כידוע מגורלם של סדרים אחרים: העובדה שאין לו תלמוד בבלי הצילה אותו כוודאי מהשפעות שפקדו את הסדרים האחרים. ראה: בראש תשמ"ד, סעיף 40 והערה 79.

²⁵ בכל זאת העלו פורת (תרצ"ח) וייבין (תשכ"ד) חומר רב וחשוב, ויותר מזה יש בחיבורו של ייבין, הנמצא בדפוס (ראה להלן, הערה 93).

²⁶ ראה הביבליוגרפיה המפורטת לעיל, בהערה 7. מסורות אלו נבדלות זו מזו במעט או בהרבה, ואין אנו נותנים דעתנו אלא על המשותף להן, שבא לכולן כמורשה אחת.

²⁷ המסורות האשכנזיות טרם נחקרו חקירה של ממש, ועל־כן לא נוכל לומר דברים כרוכים בעניינן.

והיו לאחד בדינו מול המשניות מן הענף הבבלי. מחקר ספרות חז"ל²⁸ הראנו לדעת, שיש להבחין בין טופסי המשניות העתיקים, המשקפים מסורת לימוד עצמית של המשנה והמשנה בלבד, ואין להם זיקת מישרין לתלמוד הבבלי — לבין משניות של התלמוד הבבלי. רוצה לומר, כתבי-היד הכוללים את המשנה באופן רצוף ואין בהם תלמוד בבלי, כתבי-יד אלה, ששמרו על המסורת העתיקה של לימוד המשנה לבדה ללא תלמוד, מובדלים בלשונם ממשניות המקיימות זיקת מישרין לתלמוד הבבלי, אם משניות הכלולות בתוך התלמוד עצמו, ואם משניות המקיימות זיקה לתלמוד ולחיבורים התלויים בו, כגון תשובות הגאונים (ובדורות מאוחרים יותר גם משניות עם פירוש הרמב"ם)²⁸ וכיוצא בזה. משניות מסוג זה הולכות ומתרבות מאז תקופת הגאונים, והן היו הנוסח המהלך עוד לפני הדפוס, ואין צריך לומר לאחריו ועד ימינו. הלשון המשתקפת בכתבי-היד העתיקים של המשנה מייצגת את הענף הארץ-ישראלי, וזו המשתקפת במשניות של הבבלי והקרובות לו משקפת את הענף הבבלי.²⁸

(11) לשון אחר: בחלוקה בין הענף הארץ-ישראלי לענף הבבלי, אנו מעמידים את רוב כתבי-היד העתיקים, הן מן הטיפוס המערבי — כ"י ק לפי מסורת הסופר ולפי מסורת הנקדן, כתבי-היד פא ולו וכן קטעי הגניזה הדומים להם, הן מן הטיפוס המזרחי — כ"י פה, כ"י אנטונין ומשניות מנוקדות ניקוד בבלי, אנו מעמידים אותם יחד מול כל המשניות שידעו זיקת מישרין מרובה ומופלגת לבבלי, כגון כתבי-היד שד' רוזנטל כולל במהדורתו לעבודה זרה הן הספרדיים והן האשכנזיים, למשל, כ"י ספרדי ניוירוק לעבודה זרה (שהוציא ש' אברמסון בשנת תשי"ז)²⁹ וכ"י מינכן.³⁰

(12) אין לך מחקר שעסק בבירורים של קדום ומאוחר, של מקורי ותנייני בלשון חז"ל שאינו מעמיד בסיס כלשהו לחלוקה זו. אך הגדיל לעשות מכולם ד' רוזנטל בבירוריו הבהירים והמעמיקים במשנת עבודה זרה. אף-על-פי שהקורפוס שהוא עוסק בו מצומצם בהיקפו, החומר העולה בבירוריו הוא מגוון ומרובה פנים. וכבר עכשו אומר: ברוב קווי הלשון, אם לא בכולם, שבהם הוא עוסק והם מבדילים בין כתבי-היד מן הענף הארץ-ישראלי לבין אלה של הענף הבבלי, מצויים כתבי-היד מן הטיפוס המזרחי יחד עם כתבי-היד מן הטיפוס המערבי, ואלה כאלה כמייצגי הענף הארץ-ישראלי עומדים מול כתבי-היד

²⁸ עיקרי הדברים, האמורים בסעיף זה ובסעיפים אחרים על ספרות חז"ל, חזרתי וביררתי אותם עם ידידי פרופ' י' זוסמן וד"ר ד' רוזנטל, והריני מודה להם ביותר על-כך. אין צריך לומר שניסוח הדברים הוא משלי, ואם לא נמסרו דבריהם לדיוקם הרי זו משוגתי שלי.

²⁸ אך משניות עם פירוש הרמב"ם מחייבות בירור לעצמו של חכמי ההלכה וראה רוזנטל תשמ"א, עמ' 158-159.

²⁸ האבחנה בין הענף הארץ-ישראלי (הירושלמי) לענף הבבלי אינה מיוסדת, כמובן, רק על הלשון (ויערין כמה שכתב י"ג אפשטיין, 'המדע התלמודי וצרכיו', ידיעות המכון למדעי היהדות, ב, ירושלים תרפ"ז, עמ' 7).

²⁹ ראה עליו לאחרונה: רוזנטל תשמ"א, עמ' 140-142.

³⁰ ראה: רוזנטל, שם, עמ' 135-138. וכן במאמרו בתוך: מחקרים בספרות התלמודית, יום עיון לרגל מלאת שמונים שנה לשאול ליכרמן, ירושלים תשמ"ג, עמ' 92.

של הענף הכבלי. סטיות קלות ומקומיות מן הקו העיקרי. העולות פה ופה, אין בהן כדי לטשטש את התמונה הכוללת.

(13) ואדגים דבריי במספר דוגמות. למשל הניגוד חֲנִיּוֹת / חֲנוּיּוֹת שבין הענף הארץ־ישראלי לענף הכבלי,³¹ היינו, צורות הריבוי של שמות חתומי זות כגון: חנות, מלכות, פורענות. בכ"י ק ובדומים לו משתקף הריבוי — יוֹת: חֲנִיּוֹת, מְלָכִיּוֹת, פּוֹרְעָנוּת. כנגד זה כתב־היד מן הענף הכבלי נוקטים את צורת הריבוי, הידועה לנו מכבר מן המקרא הטברני — יוֹת:³² חֲנִיּוֹת, מְלָכִיּוֹת, פּוֹרְעָנוּת³³ (ולא אמרנו, לעת הזאת, דבר על מוצאה של צורה זו בענף הכבלי).³⁴ בעניין זה מצויים כתב־היד מן הטיפוס המזרחי בתוך הענף הארץ־ישראלי, ויעידו על־כך הניקודים חֲנִיּוֹת, חֲרִיּוֹת, שנודמנו בכ"י פרי³⁵ ובכ"י אנטונין,³⁶ והניקודים גְּלִיּוֹת, מְלָכִיּוֹת ונְזִירִיּוֹת, העולים ממשניות שננקדו ניקוד בבלי.³⁷ או, למשל, הריבוי תרנגולים — לצורות היחיד תרנגול/תרנגולת — שרוזנטל (תשמ"א, עמ' 74) ציינו בעקבי ש' אברמסון ואחרים כקו אופייני לענף הארץ־ישראלי כנגד תרנגולים של הענף הכבלי.³⁸ אף כאן פר ואנטונין ומשניות מנוקדות ניקוד בבלי מקיימים תרנגולים/תרנגולין.³⁹ וכך יכול אני למנות עשרות דוגמות — הנוגעות לפרטים או לכללים — המדגימות אבחנה זו בדרך ודאי.

(14) כללו של הדבר, החלוקות העיקריות, שאנו מציעים לחלק את טיפוסיו לשון חכמים המשתקפת במשנה, שתיים הן: הלשון שבטיפוסי משניות עתיקים מתחלקת לשני טיפוסים — מערבי ומזרחי — וזה וזה הם מייצגיו של הענף הארץ־ישראלי, העומד מול הענף הכבלי, שהוא הלשון המשתקפת במשניות הכבלי.

[ה] הערות לחלוקה המוצעת

(15) לפני שאני בא לענות לשתי השאלות האחרות שהצגתי לעיל (בסעיף 7) — היינו, מהם קווי התייחסות שעליהם מתייסדות החלוקות המוצעות, ומהו הרקע ההיסטורי של כל

³¹ רוזנטל (תשמ"א, עמ' 73) מציין רק דוגמה זו, העולה ממסכת עבודה זרה. חומר רב משוקע במחקרים אחרים. ראה הספרות הנוכרת להלן, בהערות 33–37.

³² הריבוי — יוֹת במקרא הטברני הוא ללא יו"ד דגושה, ולא כפי שנשתגר בטעות בספרי הדקדוק.

³³ ראה: קוטשר תשכ"ט א, עמ' 102–104.

³⁴ ראה: להלן, סעיף 58.

³⁵ ראה: בר־אשר תשל"א, עמ' 173.

³⁶ נתנאל תשל"ב (פרק ז, סעיף 16, עמ' 55) מזכיר רק את חֲנִיּוֹת (טהר' ו, ג), אך מצויה שם גם חֲרִיּוֹת (ג, ניא), וכן הוא — חריות ללא ניקוד — בפירוש הגאונים לסדר טהרות (אפשטיין תרפ"ד, עמ' 104).

³⁷ ראה: פורת תרצ"ח, עמ' 137.

³⁸ ראה: אפשטיין תרפ"ד, עמ' 104; קוטשר תשכ"ט, עמ' 157; וכן מורג בקובץ א, עמ' 204.

³⁹ בפר מצינו: תְּרַנְגָּלִין (טהר' ג, ח), ונראה שזוהי קריאתו של כ"י אנטונין: תְּרַנְגָּלִין (שם שם). למשניות המנוקדות ניקוד בבלי ראה: פורת תרצ"ח, עמ' 135 (מצויה שם גם צורה בכיצע o אחרי הגימ"ל).

אחד מטיפוסי הלשון — מבקש אני להבהיר הבהרות מקדימות של כמה עניינים עקרוניים. אשר כחלקן הריהן הכנה לבירור השאלות הללו, ובחלקן הן עצם מעצמיו של הבירור גופו. (16) [א] המסורות המאוחרות, מסורת איטליה של המאה הי"ד, המשתקפת בכתבי־היד פס ופירנצה מזה והמסורות המזרחיות מזה, שראינו לפרטן לעיל (בסעיפים 8–9), מעמידות לפנינו קשיים. במסורות הללו מתגלים קווים הממשיכים את שני טיפוסי הלשון העתיקים, המערבי והמזרחי. כלומר, בכמה סוגיות־לשון כתבי־היד האיטלקיים משנת 1400 נמצאים עם כתבי־היד מן הטיפוס המערבי, והמסורות הקרויות מסורות מזרחיות מקיימות יסודות לשון מן הטיפוס המזרחי. אך גם באיטליה⁴⁰ וגם במסורות המזרח מתגלים סימנים מפליגים של הענף הבבלי. תלותן של המסורות המאוחרות בתלמוד הבבלי יסוד מוסר היא בהן: כל המסורות המאוחרות קוראות את משנתן מתוך הספרים הנדפסים. ואף מסרנים מעולים, היודעים את המשנה כולה או חלק הגון ממנה בעל־פה. קשורים הם במשניות הנדפסות.⁴¹ רק לעתים תמצא שמסרן יסטה ממה שנשתקע בספר הנדפס.⁴² על כן אין תימה, שרבים מקווי הלשון, המאפיינים את טופסי המשניות מן הענף הבבלי, מאפיינים במובהק גם את המסורות שבעל־פה, שכן יסודות אלה הם נתונים בסיסיים במסורות המאוחרות. אמור מעתה, כאשר אנו טוענים, שכ"י פס וכ"י פירנצה שייכים לטיפוס המערבי ומסורות המזרח שייכות לטיפוס המזרחי, הדברים אמורים רק למחצה, לשליש ולרביע ולעתים קרובות לפחות מזה.

(17) [ב] נשוב לכתבי־היד עצמם. גם כתבי־היד העתיקים לא נוקו מהשפעות של הענף הבבלי. אין לך כתב־יד עתיק הן מן הטיפוס המערבי הן מן הטיפוס המזרחי, שאין בו צורות מיובאות מבחוח, מן הענף הבבלי. אפילו הטוב שבכתבי־היד של הענף הארץ־ישראלי, כ"י ק במסורת הסופר, הנמצא הרחק לפני כל כתבי־היד האחרים, אפילו כתב־יד זה, שיסודות לשון מקוריים לענף הארץ־ישראלי נותרו בו לבדו, ורק במקרים אחדים מסייעים בידו כתבי־יד אחרים, יש בו מיסודות הלשון של הענף הבבלי. למשל, צורה מובהקת המאפיינת את הענף הבבלי: הימנו, הימנה, כנגד: ממנו, ממנה של הענף הארץ־ישראלי, נשתקעה בו כב פעמים (ועוד נשוב לדוגמה זו בהמשך דברינו).⁴³ או השימוש בכינוי הדבוק לנסתרים־ון (כגון: ראשון, הָסִטוֹן, במקום: ראשון, הָסִטוֹן)⁴⁴ אף בו, ככ"י ק, לא נותרו ממנו אלא דוגמות בודדות במשניות 'נידחות' בלבד בסדר טהרות, ואף אותן הרחיק הנקדן אם עמד על טיבן, או שיבשן כשלא עמד על טיבן.⁴⁵

⁴⁰ הדברים מפורטים בתיאור מסורתו של כ"י פס, ראה: בראש תש"ם, עמ' 1–94.

⁴¹ ראה מה שכתב, למשל, י" שבטאל (קובץ א, עמ' 217), איזו משנה שימשה אותו בעבודתו.

⁴² דוגמה מובהקת היא מסורת התימנים המקיימת של חבורה לתיבה התוכפת, חרף המצוי במשניות הנדפסות. אך גם מסורת תימן תלויה כיום כמעט תמיד בספרים הנדפסים.

⁴³ ראה להלן, סעיפים 53–57.

⁴⁴ עניין זה נתפרט במאמרי על משוגות הניקוד של כ"י ק (בראש תשמ"ד, סעיפים 10–19).

⁴⁵ ראה: בראש, שם, סעיף 19.

אף-על-פי-כן, כתב-היד העתיקים שימרו עדיין רוב בניין ורוב מניין מן הקווים של הענף הארץ-ישראלי, מה שאין כן בכתב-יד מאוחרים ובמסורות המאוחרות, שרבים מהקווים הללו נעקרו מהן — וכל המאוחר מחברו מושפע מן הענף הכבלי הרבה יותר מחברו — והבדל זה בכמות עושה איכות.

(18) [ג] מבקש אני להבהיר בקצרה למה ראיתי להשתמש במונחים טיפוס מערבי וטיפוס מזרחי ולא טיפוס ארץ-ישראלי וטיפוס כבלי לגבי החלוקה הלשונית המשתקפת במשניות העתיקות. הטיפוס המזרחי אי-אפשר להפקיעו מארץ-ישראל ולשבצו כבבל: עוד נראה שזיקתו אליה, זיקה-של-מוצא, היא יסוד מוצק בו, ועל-כן לא יאה לו השם כבלי. ואף זאת, בתהליך המסירה של לשון חכמים רוב כתב-היד המייצגים את הטיפוס המזרחי באים ממקומות שונים במזרח, כגון כ"י פר, שמוצאו, קרוב לוודאי, מפרס.⁴⁶ כמו-כן, ממשיכיהם של כתב-היד הללו, אפילו הם ממשיכים חלקיים בלבד, הלא הן קהילות ישראל במקומות שונים במזרח (תימן, סוריה ועוד), או כמה שמכונה מזרח (כגון, ארצות המגרב). וכנגד זה, רוב כתב-היד המייצגים את הטיפוס המערבי באים ממערבה של ארץ-ישראל, בעיקר מאיטליה ובנוניה, ולא מארץ-ישראל. גופה⁴⁷ (אם כי ידועים לנו קטעים דומים גם שלא מן המערב).⁴⁸ האבחנה בין ארץ-ישראל לכבל יאה יותר למה שאנו מכנים ענף ארץ-ישראלי מול ענף כבלי, ולא דבקתי כאן בשם ענף ולא טיפוס לשוני אלא כדי לשבר את האוון, שלא תֵּעָרַב שוב חלוקה זו בחלוקה האחרת, הנוקטת טיפוס מערבי וטיפוס מזרחי.⁴⁹

(19) [ד] מידת האחידות בחלוקה המוצעת. כל חלוקה שאדם מחלק בין כתב-יד אחדים לכתב-יד אחרים, או בין מסורת זו למסורת זו, נאמרת רק על דרך הרוכ ועל דרך הכלל. שכן בפרט זה או זה אפשר שתהא חריגה. רוצה לומר, כל מי שנתנסה בכגון זה מגלה, לעתים, בעשרה כתב-יד שונים, שכתב-יד א-ה מובדלים מכתב-יד ו-י בעשרים עניינים — בפרטים ובכללים — אך בפרט זה או בכלל זה מצטרף כ"י ג לכתב-יד ו-י, ובפרט אחר

⁴⁶ בעמוד הריק שלפני המשניות הראשונות בכלים א מצויה בו כתיבה קורסיבית מזרחית-פרסית, ואף תוכנה מעיד על מוצא פרסי. גם מסורת הלשון, המשתקפת בכתב-היד, ומקיימת אבחנת הגייה בין פתח לקמץ, אבחנה שלא נתקיימה במזרח בקהילות הקרויות ספרדיות אלא בפרס (זולתי בתימן, אך כ"י פר אינו כ"י תימני!). מחזקת את הסברה שלפנינו כ"י פרסי. עניין זה יורחב בעז"ה במקום אחר.

⁴⁷ כתבי היד החשובים בטיפוס המערבי — ק, פא — מוצאם ממקומות שונים באיטליה של המאה ה"א. ראה: רהנטל תשמ"א, עמ' 123-134.

⁴⁸ כוונתי בעיקר לקטעי הגניזה של המשנה שמוצאם ממקומות שונים בארץ-ישראל ואגפיה. החלוקות, שאנו מדברים עליהן, אינן כוללות את דרכי ההגייה החוצות בין הניקוד הטברני לניקוד הכבלי, שחכמים מוצאו אותן חוצות בתוך חיבורים של ספרות חז"ל. למשל האבחנות, שד"ר גדעון הנמן המנוח העלה בעינו החדה, בין מסורת הכתיב למסורת הניקוד בכתב-יד רומי 66 של הספרא (הנמן תשל"ד, עמ' 14 ואילך), כגון: סגול טברני כנגד פתח כבלי בשמות ממשקל פִּלִי — כילי, שיחזי לעומת כָּלִי, שְׁחִי ואחיהם; או צורות היסגורו כנגד הסגורו במשקל שם הפעולה של הפעיל ושאר דברים כיוצא באלה. דברים מסוג זה אינם מיוחדים למשנה לבדה; ואכמ"ל.

מצוי כ"י ח עם כתבי־יד א-ה, ועוד כהנה גיוונים. די לנו בדוגמות שתיים כדי להבהיר עניין זה. דרך משל. צורת הכינונית בכינויי המושא הדבוקים לגופי הנסתר: כל כתבי־היד העתיקים מקיימין צורות פועלתו, מפעלתו, פועלתה, מפעלתה, פועלתן, מפעלתן בדומה לנסתרת של העבר בכינוי הנסתר פעלתו, פעלתה וכיוצא באלה, אך מסורת הניקוד הבבלי קוראת פועלתו, פועלתה, פועלתן — ללא הבדל בין צורות אלו לצורות בכינויי הקניין — שלא כאחיה כתבי־יד פר, אנטונין ומסורת תימן.⁵⁰ ועוד דוגמה, הנוגעת למלה אחת: הקריאה רַקֵּק, צורת פועל מן הכפולים על־דרך השלמים, כנגד הקריאה רַק בגילוי דו־עיצורי של הגיזרה — קריאות מבדילות הן בין הענף הארץ־ישראלי לבין הענף הבבלי במשנת עבודה זרה. כתבי־יד צ [=] בבלי, פאריס, ספרייה לאומית [1337] ורא [=] בבלי, ניו־יורק, ביהמ"ד לרבנים 44830, מהד' אברמסון], ההולכים דרך קבע עם הענף הבבלי, מצויים בפרט זה עם הענף הארץ־ישראלי.⁵¹

(20) ואין תימה בדבר. המגעים בין המסורות והמסירות — בשל נדידת חכמים ונדידת קהילות שלמות, ובשל מעבר כתבי־יד ממקום למקום בימי הביניים, וכן הימצאותן של קהילות שונות בעלות רקע שונה במקום אחד — טשטשו במעט או בהרבה אבחנות שבין המסורות. מגעים אלו קירבו רחוקים וצמצמו פערים.⁵² (רק משתפס התלמוד הבבלי את המקום המרכזי בלימוד התורה שבעל־פה ולימוד המשנה והירושלמי נצטמצמו ביותר או נדחקו לקרן זוית נעשו השינויים בדרך כלל ככיוון אחד בלבד.) מכל מקום, הסטיות המזומנות לנו כאן וכאן אין בהן כדי לפגוע בתמונה הכללית ובגיבושים השונים, שהחלוקות שהצענו מושתתות עליהם.

(21) [ה] קווי ייחוד של כתבי־יד ומסורות. ועוד עניין חשוב, המתבלט במחקר כתבי־יד והמסורות השונות: אין לך כמעט כתבי־יד עתיק ואין לך מסורת שבעל־פה הנעדרים קווי ייחוד מובהקים, היינו, קווי לשון בלעדיים או כמעט בלעדיים. מתכוון אני לתופעות כגון ערעור ההכפלה ביו"ד בכ"י פר, שהוא קו ייחודי וכולט במסורתו;⁵³ או הניקוד התמוה — או תמוה לכאורה⁵⁴ — של נקדן כ"י ק הקורא עֲגְלָה (ערופה) בכל מקום, אך בהצטרף ה"א הידיעה התיבה נקודה העֲגְלָה (משקל פֻּעֵלָה ולא פֻּעֵלָה);⁵⁵ או האבחנה המעניינת

⁵⁰ ראה למשל: ח' ילון, תרביץ לג (תשכ"ד), עמ' 107: בראש תשל"א, עמ' 177.

⁵¹ ראה: רוזנטל תשמ"א, עמ' 77. על נטיית פעלי ע"ע כבניין קל עבר, ראה מה שכתב הנמן תש"ס, עמ' 304 ואילך.

⁵² דוגמה לכתבי־יד מזרחי, שנתגלגל לאיטליה, הוא כ"י פר. ראה לעניין זה ההערה על הסכת פְּלוֹנִית ל־פְּלוֹנִית בגליון כתבי־יד אצל: בראש תש"ס, עמ' 63, הערה 307.

⁵³ אך ראה מה שכתב לאחרונה י' יבין בעניין זה: ספר בן־חיים, עמ' 302, ובמיוחד דברי רד"ק המוזכרים, שם, בעמ' 301.

⁵⁴ אפשר שיש טעם לדבר. העניין מחייב הרחבה לעצמו, ועל־כך ידובר במקום אחר.

⁵⁵ ראה: בראש תש"ס, עמ' 55, הערה 262.

שנתקיימה בכ"י דיינארד ובו לבדו בצורה אותה:⁵⁶ כאשר היא משמשת כינוי מושא היא קרויה לעולם בה"א מופקת: אותה, כנגד אותה בה"א נאלמת⁵⁷ כשהתיבה משמשת כינוי רמז לרחוק.⁵⁸ ויש כגון זה לרוב במסורת הניקוד ובמסורת הכתיב של כתב-היד פס ופירצה.⁵⁹

(22) קווי ייחוד כאלה, בין שעתיקים הם ובין שהם אכנים מאכני המקום או גוון מגוניו האישיים של המסרן, הם חלק מהותי של התיאור הלשוני.⁶⁰ עניינים כאלה טעונים רישום ובירור, לימוד וחקירה. אך אסור להם שיסיחו את מחקר לשון חכמים ואת תהליך הגיבוש של דקדוקה (או דקדוקיה) מן הקו העיקרי, שהוא חיפוש המשותף והעמדת הבניין השלם לענפיו ולטיפוסיו.

(23) הערות מקדימות אלו (בסעיפים 15–22) מכוונות אותנו לזהירות המתבקשת, ואף מחלישות את הנטייה לנאיביות ואת הבלבול, שדבקו במחקרים לא מעטים של לשון חז"ל. נבוא עתה לסקור את קווי הלשון, המבחינים בין הטיפוס המערבי לבין הטיפוס המזרחי, ומיוסדים, כאמור, בעיקר על כתב-יד של המשנה, אותם כתב-היד, המשקפים מסורת עתיקה של לימוד המשנה לבדה ללא תלמוד. ואחר כך נעבור לדון באבחנות שבין הענף הארץ-ישראלי לענף הבבלי.

[1] בין הטיפוס המערבי לטיפוס המזרחי

אמנה כאן שש כוללות ושני פרטים המבחינים בין שני טיפוסים הלשון:⁶¹

⁵⁶ ראה: בן-טולילה תשל"ג, סעיף 53, עמ' 68.

⁵⁷ היאלמות ה"א בכינוי הנסתרת מתועדת בכמה מקורות (ראה: בראש תש"ס, עמ' 127–128; בראש תשמ"א, עמ' 85–88), אך קיומם של שני חליפים (ואריאנטים) מותנים כמו בכ"י דיינארד אינו ידוע לי ממקום אחר.

⁵⁸ ונראה שדברים בגו. כאשר 'אותה' משמשת כינוי מושא, כגון: 'ומחללין אותה... ונותנין אותה... ולוקחין אותה... לוקחין אותה' (שק"ד, ה' ועוד תשע פעמים, ראה: בן-טולילה, שם) היא עומדת עמידה עצמאית מבחינה תחבירית, אך כאשר היא משמשת כינוי הרמז היא מסומכת לתיבה שלאחריה: 'אותה העיר' (נדר"ה, ד' ו-ה), 'אותה שעה' (שם ט, י'). סימוכה לתיבה התוכפת עשוי לגרום להחלשת הה"א, וכל-שכן במקרה שהתיבה התוכפת פותחת בה"א ('אותה העיר').

⁵⁹ ראה הצורה מגילות במקום מגלות, הנזכרת אצל בראש תש"ס, עמ' 24 (ושם ניתן לראות, שכמה מן הקווים, שנחשבו בשעתם קווי ייחוד יוצאים מכלל זה משנתגלה חומר כיוצא בהם), ועיין החומר שנתפרט שם בעמ' 69–77.

⁶⁰ בכ"י ק, במסורת הסופר שלו, מרוכים העניינים שאין להם רצ' והם מיוחדים לו. אך כאן ניתן לומר, ברוב המקרים, שלפנינו קווים עתיקים ביותר, שנכחדו כבר בדורות קדומים מכתב-היד, וכ"י ק לבדו מקיים אותם כעד אחרון. ראה הדוגמה השנייה לעיל, סעיף 17, והצורות המיוחדות בדילה (תחת פתילה), הגביה (במקום הגיה), שנידונו בספר בן-חיים (= בראש תשמ"ג, עמ' 84–91).

⁶¹ ניתן להוסיף על הקווים המתפרטים להלן (בסעיפים 24–37) עניינות אחדים. (א) מימושה של התנועה i בהברה סגורה לא-מוטעמת כתנועה נמוכה e (או e) (סגול/צירה); קו שרישומיו ניכרים עדיין בכ"י ק בכמה

(א) הכפלת הרי"ש

(24) קו כולט בכתב־היד המערביים שהם נוהגים בדיגוש הרי"ש כמנהג העברית הטכרנית. רוצה לומר, הרי"ש אינה מוכפלת, ובדרך קבע יש הארכת תשלום לפנייה, כגון: אִירָס (יב' ו, ד. כן הוא בק ובפס, ומעין זה בפא: אִירָס). גִירָש (יב' ג, ז בכ"י ק, ומעין זה בפא ובפס: גִירָש). הַמְאָרָס (כת' ד, ב. כן הוא בק ובפא, ומעין זה בפס: הַמְאָרָש), נִתְעַרְב (חלה א, ב בכ"י ק, ומעין זה בפא ובפס: נִתְעַרְב). הָרָאש (יומא א, ב. כן הוא בק, פס, ומעין זה בפא: הָרָאש), מְאֻרָסָת (יב' ט, ד. שלוש פעמים. כן הוא בק, פא⁶² ובס). רק פה ופה מזומנת רי"ש דגושה בכ"י ק אחרי שי"ן הזיקה, כגון: שְׂרָאו (ר"ה א, ז), שְׂרָאָה (שם שם ט), כפי שקבע ייבין לפני שנים.⁶³

לעומת זאת, כתב־היד המזרחיים ומסורות העדות במזרח נוהגות להכפיל את הרי"ש ככל עיצור רגיל. הרי מבחר דוגמות מכ"י פר: סִיָּרָגָן (כלים כב, ט); מְסֻרָס (גידה ג, ה); גִרָע (כלים יב, ד); סִרְגִין (שם כד, ח); שְׂרָאָה (זבים א, ה); שְׂרָגִלִים (אה' טז, ג) וכיוצא באלה.⁶⁴ בכ"י אנטונין ידועות לי תיבות בודדות בלבד,⁶⁵ הנוהגות ברי"ש כעיצור רגיל אך ללא ציון גרפי של הדגש: מְסֻרָס — ולא מְסֻרָס (גידה ג, ה); מְעֻרְבִין — ולא מְעֻרְבִין (מק' ו, ה). התופעה רווחת במסורות שבעל־פה בתימן,⁶⁶ בג'רבה⁶⁷ ובכל המסורות האחרות מן המזרח שנחקרו (מרוקו,⁶⁸ ארם־צובא⁶⁹ ובגדאד⁷⁰), כפי שהראו חוקרים שונים, והעמיד על־כך בפירוט ובבהירות ש' מורג.⁷¹ היקף התופעה במסורת המזרח היה כנראה רחב הרבה יותר

וכמה מלים, ובכתב־יד אחרים במלים בודדות, כגון: הֶלֶל. כנגד זאת אתה מוצא בטיפוס המזרחי סגול כזה (בכתב־יד שאינם ממירים סגול בפתח) בעיקר בתיבות הפותחות באל"ף, כגון: אֶלָא. לפירוטו של עניין זה ולבירורו ראה: קרטשר תשכ"ט ב, במיוחד בעמ' 144 ואילך. (הוא אינו מזכיר שם את פר). (ב) עניני ייחוד בריפוי בג'רד כפ"ת, במסורת הניקוד הבבלי ובמסורות בגדאד, תימן וג'רבה, כגון: מְטָחָת, הֶקְפָּדָה, שמורג (תש"ס. עמ' 237 ואילך) העמיד עליהם. זהו קו אופייני לחלק מן המסורות המזרחיות (כפר נמצאת התופעה רק אחרי רי"ש, כגון: מְרָפָק, מְרָפֹף, ולא דווקא בפ"א), אך מידת הזהות בדוגמות שבין המסורות אינה חדה כל צורכה. ראה לבירור העניין: מורג, שם. (ג) צורות כגון גָזְרו ('gazru'), נִפְלִין ('noflin'), שהשווא הנע הפך בהם נח, והטעם חל בהכרת מלעיל. צורות אלו מוכח קיומן במסורות החיות בלבד. ראה: מורג, שם, עמ' 240. והספרות המובאת שם. דומה אני, שהחומר המתפרט להלן, בסעיפים 24–37, ריו כדי להעמיד על האבחנה בין טיפוס הלשון הנידונים.

62 במקום הראשון בכ"י פא כתוב: מְאֻרָסָת, בשו"ן.

63 ראה: ייבין תשכ"ח, עמ' 216.

64 לפירוט עניין זה ראה: בראש תשל"א, עמ' 180–181.

65 מספר התיבות המנוקדות בכתב־יד זה הוא מועט. ראה: נתנאל תשל"ב, עמ' 20.

66 ראה: "שבטאל, קובץ א, עמ' 211; מורג תשכ"ג, עמ' 32 ואילך, ועוד.

67 ראה: כ"ץ תשל"ח, עמ' 52 ואילך.

68 נוסף על החומר המפורט להלן, בהערה 71, ראה מה שכתב א' ממן על מסורת חיטואן במאמרו הנזכר לעיל, בהערה 7.

69 ראה: כ"ץ תשמ"א, עמ' 32–36.

70 ראה: מורג תשל"ז, עמ' 41–44.

71 ראה: מורג תשי"ז, עמ' 190 ואילך; מורג תש"ם, עמ' 236–237.

ממה שהוא משתקף בכתב-היד ובמסורות שבעל-פה, אך נראה שנתפוקק כבר בכתב-יד קדומים בהשפעת ניקוד המקרא הטברני.⁷² נראה שכך יש להסביר את היעדרו של הדגש, כמעט לחלוטין, אחרי ה"א הידיעה.⁷³

יש להדגיש בפרט זה את חריגותו של הניקוד הבבלי; ייבין (תשכ"ח, עמ' 216) רושם בניקוד הבבלי מספר תיבות מצומצם. כגון: גִּיְרָה, שְׁאִירָשׁ (כאן אין דגש, אך החירק באל"ף רומז להכפלת הרי"ש). לכאורה, הבדל זה שבין המערב למזרח נוגע לפרט בודד בתורת ההגה. אך מי שנותן דעתו לתמונה הכוללת יראה, שפרט זה נוגע לתבניות שלמות בתורת הצורות (הבניינים הכבדים, משקלים דגושים ועוד), לפנינו קו המבחין אבחנת מהות בין שני הטיפוסים.

(ב) שי"ן הזיקה בשווא

(25) ניקוד שי"ן הזיקה הריהו בטיפוס המערבי כדרך ניקודה בעברית הטברנית במקרא, לעולם בסגול ודגש בעיצור התוכף, ולפני אותיות אהח"ע בסגול בלבד. הטיפוס המזרחי נבדל מזה בשני פרטים: (א) מצינו בו רי"ש דגושה אחרי שי"ן הזיקה כפי שאמרנו לעיל. (ב) השי"ן מנוקדת בשווא לפני תיבות אחדות: לפני כינויי הנסתר הוא, היא, הם/הן — שהוא, שהיא, שהם/שהן; לפני כינוי המדבר (א)ני: שני (= שאני); לפני מילת השלילה אין: שאין. שאיני, שאינו, שאינה וכיוצא באלה, וכן לפני מילות התנאי אם, אילו: שאם, שאילו. התופעה מתועדת במשניות מנוקדות ניקוד בבלי, בכ"י פר ובמסורת תימן,⁷⁴ אך אינה מזדמנת בכ"י אנטונין.

(ג) ביצוע התנועה הקצרה U

(26) התנועה הקצרה המקורית u נתקיימה, כידוע, בעברית למסורתיה (רק) בהברה סגורה לא מוטעמת. בניקוד הטברני של המקרא יש סדירות גבוהה בתפוצת מייצגיה של תנועה זו במעמד פונולוגי זה.⁷⁵ בדרך כלל במכפל מועדף הביצוע u, כלומר קיבוץ (שורק), כגון: לְמַד, דְּבִים⁷⁶ וכיוצא בהם. שלא במכפל יש העדפה לביצוע o, כלומר קמץ (קטן), כגון: הַשְׁלֵכָה, שָׁשׁוּ⁷⁷ וכיוצא בהם. כנגד זה, בניקוד הבבלי של המקרא יש העדפה כמעט

⁷² וראה מה שכתבתי להלן, בסעיף 43.

⁷³ ראה: בר-אשר תשל"א, תחילת עמ' 181.

⁷⁴ הסוגיה נידונה בהרחבה אצל מורג תשכ"ג, עמ' 184–185 (וקודם לכן בלשוננו כא [תשר"ן], עמ' 110 ואילך); וכן אצל בר-אשר תשל"א, עמ' 180. הניקוד שאילו ידוע לי רק מכ"י פר (בטעות הוא נשמט בתיאור כ"י פר במקום הנזכר לעיל).

⁷⁵ ראה: ג' ברגשטרסר, דקדוק הלשון העברית (בחרגומו של מ' בן-אשר), ירושלים תשמ"ב², עמ' 268, סעיף 26n.

⁷⁶ יש חריגים מעטים. לפני דל"ת מזדמן כמה וכמה פעמים קמץ כגון: מְאָדָם (נח' ב, ד); מְאָדָם (שמ' כה, ה, ועוד חמש פעמים); יְשָׁדָם (מש' יא, ג); שְׁדָה (נח' ג, ז); אך גם שְׁדָה (יר' ד, כ ועוד).

⁷⁷ אך יש חריגים, במיוחד בכינוי של הופעל מצינו כגון: הַמְפָּקָדִים (מל"ב כב, ה ועוד); מְשַׁלָּף (שמ"ב, כ, כא); אך מצינו גם מְפָנָה (יח' ט, ב); מְרָאָה (שמ' כה, מ); מְשַׁחַת (מש' כה, כו).

מוחלטת לכביצוּע u הן במכפל הן שלא במכפל. במכפל: מאדם, הגד, חקים ועוד (חריג אחד שייבין מזכירו הוא פרת).⁷⁸ ושלא במכפל: לשמרה, לקרבה, קדשי, ארכו ועוד (חריגים מעטים בלבד נמצאו בכביצוּע o [חולם]: הפדה, ישמרך, קדקד ועוד מספר דוגמות בודדות).⁷⁹

(27) התמונה בכתב-היד המנוקדים של המשנה ידועה לנו מכבר רק בשני כתב-היד ק ופס: כתב-יד שלישי, כ"י פר, נבדק לצורך הבירור הנוכחי. אף כאן ניכרת היטב אבחנה בין שני טיפוסים הלשון שאנו מדברים עליהם: בכ"י ק, שקוטשר בדקו לעניין זה דרך שיטה, מתגלה העדפה ברורה של הכביצוּע o (קמץ או חולם)⁸⁰ — במכפל ושלא במכפל — כגון: אָגְרוּפוּ, אֹמֶן, אֶתְרוּגִיָּהּ, זֹגִין, גֹּדְלָן, קֹמְקֹם, קִרְקֹרְתָּהּ; והרבה צורות הופעל, כגון: הֹקְשֶׁרוּ (חול' ב, ה) הֹנְקְרוּ (כלים יז, ה) ועוד, בצד אלה יש חריגים כפי שציין ופירט קוטשר.⁸¹ בירוריי בכ"י פס מעלים תמונה קרובה, כגון: מוֹרְאָה, קֹמְצוּ, גֹּלְגֶלֶת, חוֹלְיָה, חוֹלְדָה, לוֹגִין (אם כי מצויות בו הרבה צורות בכביצוּע u, כך הוא למשל דרך שיטה בהופעל, כגון: הֹסְבֶף, הֹקְשֶׁרוּ ועוד).⁸²

המציאות המשתקפת בכ"י ק (ובכ"י פס) עולה בקנה אחד עם חומר חשוב, שנשתקע בתעתיקים יווניים ולטיניים, אשר קוטשר אספו וחקרו היטב.⁸³

(28) בכתב-יד פר מתגלה באופן ברור נטייה שונה מזו של שני כתב-היד שנזכרו לעיל — ק, פס. בבדיקה מקפת שבדקתי מספר קבוצות של מלים מתגלה העדפה של u (קיבוץ-שורק) כגון:

במכפל כמעט תמיד u: זֹגִין (כלים ט, ו), חוֹלִין-חוֹלִים (טהר' ב, ז), כּוּפִין (אה' ו, ו), לוֹגִין (כלים ב, ב); כך הוא תמיד במשקל פל (pull); וכן בנקבה גֹמֶה (פרה ב, ה), קוּפָה (אה' ו, ב) ועוד. וכן אָגְרוּפוּ (כלים יז, יב; ק: ⁸⁴אָגְרוּפוּ), נַחְתוּמִין (מכש' ב, ח), קוֹלֶר (כלים יב, א; ק: קוֹלֶר); וכן בהופעל של פ"נ: הוֹתָזוּ (אה' א, ו), הוֹסֶק (כלים ה, ט), הוֹנָח (טהר' ח, ג). מצאנו רק חריגים מעטים ביותר, ליד אֹמֶן (כלים כו, א, שלוש פעמים), אֹמֶנִין (כלים יז, ט; טהר' ז, ג), מְצִינוּ פעמיים: אֹמֶן (כלים ה, ד, ט).

שלא במכפל מצאנו u דרך שיטה בבניין הופעל, ולא רק בבינוני.⁸⁵ כגון: הֹנְקְרוּ (שם יז, ה, פעמיים), הוֹחֶלֶטָה (שם, ו, ג, פעמיים), הוֹטְבֶלוּ (מק' ה, ו), ואין צריך לומר בבינוני.

⁷⁸ ראה: ייבין תשכ"ח, עמ' 282–283.

⁷⁹ ראה: ייבין, שם.

⁸⁰ קמץ קטן וחולם מתחלפים זה בזה, כמקובל בכתב-יד שניקודם משקף הגייה ספרדית.

⁸¹ קוטשר תשכ"ט ב, עמ' 153 ואילך.

⁸² לפירוטו של העניין ראה: כר-אשר תש"ס, עמ' 58–59.

⁸³ ראה: קוטשר תשכ"ט ב, במקומות שונים בעמ' 130–144.

⁸⁴ החומר, המובא בסעיף זה מכתב-היד ק, פס לשם השוואה עם פר, לקוח מהחיבורים המפורטים לעיל, בהערות 81–82.

⁸⁵ ראה לעיל, הערה 77.

כגון: מודבקת (אה' י, ז), מוחלט, מוסגר (כלים א, ה ועוד), מוכשר (פרה יא, ו), מוסאבות (כלים ח, י ועוד), מושלף (מכש' ב, ז), מוחקן (פרה ג, ג). וכן הוא בשורה ארוכה של תיבות (כולל מלים זרות), כגון: חוליה (כלים ה, י, פעמיים; אה' ב, ג; בפס⁸⁶ מצינו בעיקר: חוליה, גולגלת (אה' ב, א, ועוד ארבע פעמים תמיד בביצוע u; בפס מצינו: גלגלת-גולגלת, בצד גלגלת), נחשתו (כלים ח, ג; ט, א, ג, פעמיים; בכל אלה גורס פס: נחשתו)⁸⁶, וכן בורה (כלים כד, יז, פעמיים), תרנוד (שם יז, יב, פעמיים), תרנוד (אה' ב, ב), תרנוד (שם ב, א)⁸⁷, טומטום (פרה יב, י; נידה ג, ה, שלוש פעמים; זכים ב, א; בק: טומטום), לוכסן (כלים יח, ה; ק: לוכסן), קורדום (פרה יב, ה, רק כאן: במקומות אחרים גורס פר: קרדום; בק: קורדום), קורסל (אה' א, ח), קולמוס (כלים יב, ח; בק: קולמוס), קלוסטר (שם, כ, א; בק: קלוסטר), קומקומוס (שם, ג, ז; יד, א; כה, ח; מק' ט, כ; בק מצינו: קומקום במק' שם, ליד קומקום בכלים שלוש פעמים), קורקרתה (כלים כח, י, פעמיים; אה' ט, טז; בק: קורקרתה בשלושת המקומות), תורמל (כלים טז, ד; יט, ח; כ, א [כאן תורמל]; כח, ה, פעמיים; נג' יא, יא; מק' י, ג), תרמלין (כלים כד, יא; בק מצינו: תורמל, תורמלים), תורפה (נידה ח, א שלוש פעמים; בק מצינו: תורפה), תרנוגלין (טהר' ג, ח; בק: תרנוגלים/ן וכן תרנוגלים).

יש להעיר, שאף במשקל פצל, שבו ורק בו ניכרת בפר נטייה קבועה לביצוע o בהברה סגורה, מצינו גם צורות הרבה בביצוע u. מכאן מצינו: אָנְנו (כלים ד, א), אָרְכוּ (נג' יב, ג), גָּרְנוּ (מכש' ג, ה), חִפְּנוּ (פרה ה, ה), קָתְלִי, קָתְלִי (אה' יא, ט), צָרְכוּ / צָרְכָה (כגון: כלים יט, א, מכש' ד, א), רָחְבוּ (נג' יב, ג ועוד), שׁוּרְשִׁי/שָׁרְשִׁי (עוק' א, ב) וכיוצא בהם. ומכאן מצינו: גּוּלְמִי (כלים יב, ו, ליד גּוּלְמִי, שם שם, ח), חוּמְרוּ (שם ח, ב ועוד חמש פעמים, ליד פעם אחת: חוּמְרוּ, שם ג, א), לוּגְמִי (שם יז, יא), עוּקְצָה, עוּקְצָה (שם יג, ה), וכן עֲקָצִי, עוּקְצִי (עוק' א, ו), עוּשְׁפוּ (כלים יג, ג, פעמיים), שוּגְמִין (שם, י, ו).

(29) עיקרו של הדבר על דרך הכלל יש לנו שלוש מסורות בסוגיה שלפנינו: (א) המסורת הטברנית של המקרא המעדיפה ביצוע u במכפל וכיצוע o שלא במכפל; (ב) המסורת המשתקפת בכתב-היד של המשנה מן הטיפוס המערבי — ק ופס — מגלה נטייה מובהקת לביצוע o במכפל ושלא במכפל; (ג) המסורת, המשתקפת בכ"י פר מן הטיפוס המזרחי, מגלה העדפה ברורה של ביצוע u במכפל ושלא במכפל, ובוה היא מתקרבת קורבה מכרעת למסורת הניקוד הבבלי של המקרא (ושל המשנה?⁸⁸). לענייננו, אף שאין כאן תיחום מוחלט ועקבי בין ק, פס מכאן, ובין פר מכאן, יש פרט החוצה בין הטיפוס המערבי לטיפוס המזרחי, בכירור, באבחנה שעל דרך הרוכ ועל דרך הכלל.

⁸⁶ דווקא ק מנקד תמיד נחשתו, נחשתן, כפי שצוין במקום הנזכר לעיל. בהערה 82.

⁸⁷ ומצויה גם הצורה כתי"ו פתוחה: תרנוד, תרנוד, כפי שציינתי במקום אחר (בראשר תשל"א, עמ' 171).

⁸⁸ התמונה בסוגיה זו, בכתב-היד של המשנה, המנוקדים ניקוד בבלי, אינה ידועה לדיוקה, אך נראה שיש דמיון לניקוד המקרא.

(ד) התנועה האחרונה כמשקל קל והדומים לו

(30) שמות העצם ושמות התואר (הבינוני) משורשי ע"ע כמשקל qall, כגון: בַּד, בָּד, צַד, שָׁק והתארים עָז, קָל ודומיהם, נקודים במקרא הטברני פתח בצורת הנפרד, ולא נתרש כהם התהליך הרגיל פתח <קמץ > בהכרת הטעם. כמסורת המזרח יש עדויות ברורות, שהללו ננקדו בקמץ גם כנפרד כעולה מכ"י פר ומן הניקוד הבבלי, כפי שבידירתי במקום אחר.⁸⁹ היינו: בַּד, בָּד, צַד, שָׁק; עָז, קָל וכיוצא בהם.

והם הם הדברים אף כאשר לשמות, שעיצורם האחרון ע"ן, כגון: אָמַצַע, אָצַבַע, קָרַקַע. כ"י פר ומשניות מנוקדות ניקוד כבלי ומסורת תימן קוראים אותם בקמץ ולא בפתח: אָמַצַע, אָצַבַע, קָרַקַע.⁸⁹

(31) אמת, יש קושי לבחון סוגיה זו ברוכ כתב־היד מן הטיפוס המערבי, כגון פא ופס, שכן הללו מחליפים דרך שיטה פתח וקמץ כנהוג בניקוד המכונה ארץ־ישראלי טברני. והם הם הדברים גם בכ"י אנטונין מן הטיפוס המזרחי.⁹⁰ אף שנקדן ק אינו מטשטש את האבחנה בין פתח לקמץ במידה גדושה כקודמיו, בכל זאת, מצויים בו חילופים כיניהם בכמות המלמדת שהגייתם בפיו היתה אחת: זה וזה נֶהֱגוּ.⁹¹ a. ומאליו ברור, שגם בעניין זה מובדל הטיפוס המערבי מן הטיפוס המזרחי, שכן זה האחרון, שקיים הבחנת הגייה בין פתח לקמץ, נוהג במשקלים הנזכרים בדרך המבחינה בין צורת הנפרד בקמץ לצורת הנסמך בפתח: בַּד לעומת בָּד, צַד כנגד צָד, מה שאין כן במקרא הטברני שאף הוא מבחין בין קמץ לפתח, אך מצינו בו פתח הן כנפרד והן כנסמך (בַּד/בָּד וכיוצא בזה), ולא בטיפוס המערבי שבו אין משמעות לאבחנה הגרפית בין קמץ לפתח, שכן, כאמור, הגייתם בו זהה.

(ה) ה"א הידיעה בסגול לפני אל"ף קמוצה

(32) בטיפוס המזרחי ניכרים סימנים מסוימים להרחבת הכלל, שה"א הידיעה הגויה כסגול לפני ה, ת, ע, גם לפני א. בכ"י פר מצינו אותו בתיבה אחת: הָאָרִיג (נג' יא, י' [יא]), בָּאָרִיג (שם שם שם וכן שם שם יא [יב]; בכ"י אנטונין נקודה כך תיבה זו עצמה פעם אחת הָאָרִיג⁹² (שם שם שם) וכן הָאָפֶל⁹² (שם ב, ג) ויש לכך מקבילות גם בניקוד הבבלי: הָאָח, הָאָמור, בָּאָרִיג, לָאָנוס (בניקוד הבבלי נזדמן ניקוד זה, ה"א הידיעה בפתח [= סגול טברנין] לא רק לפני אל"ף קמוצה, מצאנו הָאָמוֹרָה, פעמיים, וכן הָאִינָה⁹³); ויש להעיר, שהקריאה

⁸⁹ ראה: בראש תשל"א, עמ' 181–182.

⁹⁰ ראה: נתנאל תשל"ב, עמ' 21.

⁹¹ ואכן בבדיקה מקרית של התיבה אצבע כנפרד מצינו בק: אָצַבַע — שבע פעמים (יומא א, ז; חול' ג, ה; בכ' ו, ה; כלים י, ג; אה' א, ח, פעמיים; ז, ב), וגם אָצַבַע — שלוש פעמים (כלים יז, ט); בעד' ג, ה הניקוד אינו ברור בצילום שלפניי.

⁹² כ"י אנטונין מקיים את החילוף צירה / סגול (ראה: נתנאל תשל"ב, עמ' 22). דוגמות אלו מצויות אצל נתנאל בעמ' 41.

⁹³ פרטים אלה לקוחים מחיבורו של י' ייבין, 'מסורת הלשון העברית המשקפת בניקוד הבבלי', הנמצא בדפוס, פרק מז, סעיף 3. אני מודה לפרופ' ייבין שהעמיד לרשותי את כתב־היד של חיבורו.

הידועה, בקדושה למוסף, בפי בני עדות המזרח (ובפי בני עדות אחרות): 'כדבר האמור על ידי נביאך' יוצאת מזרותה לאור הנתונים הנזכרים.

(33) סיכומו של הדבר, ניקוד ה"א לפני אל"ף קמוצה נמצא במקורות הנזכרים רק בתיבות מעטות, ובדרך כלל ה"א הידיעה מנוקדת בקמץ גם לפני אל"ף קמוצה. למעשה, אין אנו יודעים אם לפנינו חלוצים של תופעה המרחיבה את הכלל הידוע לכל הגרוניות, או שמא יש כאן שרידים של תופעה שהיתה כוללנית יותר. בין כך ובין כך פרט זה נמצא רק בטיפוס המזרחי ולא מצאנוהו בטיפוס המערבי.

(ו) משקל פועלן/פעלן

(34) משקל שמות אופייני ללשון חז"ל הוא המשקל המציין את שמות הפועל (בעלי מקצוע או בעלי תכונה מתמדת) בעל החתימה ךן. במסורת המערב צורתו היא פועלן/פועלן, ⁹³ כגון: גוֹזֵלִין/גוֹזְלִין, קוֹפְדִין, בוישן וכיוצא באלה. הדברים מפורטים בחיבורו החשוב של ב"צ גרוס. ⁹⁴ כנגד זה בטיפוס המזרחי שולטת הצורה פֻעֵלִין. כך מתברר עכשו מספרו החדש של י' ייבין, ⁹⁵ כגון: בִּטְלָגִין, בִּישָׁן, גִּזְלָן, גִּרְגָן, חֲמִסָּנִין, פִּפְרָן, נִגְחָן, נִשְׁכָּנִית, קִבְלָן, קִפְדָן, רִבְצָנִית, רִחֲמָן, רִצְעָנִין ועוד; תמיד מנוקד בפתח בהברה הראשונה. רק סְרָבִין מופיע בסמ"ך קמוצה. רשני שמות נוספים יש בהם ו' אחרי העיצור הראשון, והם מנוקדים בתנועה u: עוֹבְדִין (ליד עֹבֵדִין בפתח), וכן תוֹרְגָמִין.

אף כ"י פר קורא פֻעֵלִין: גוֹזֵלִין (כלים כו, ח [ט], פעמיים), גִּרְגָן (נידה י, ח), גִּרְגָּנִית (טהר' ז, ט [יא]), עִסְקָנִית (שם שם ח [ט]), יוצא מכלל זה רק השם עוֹבְדִין (כלים כו, ח [ט]). בכ"י אנטונין החומר ממועט עוד יותר: מצינו גִּרְגָן בפתח (נידה שם שם) ליד גורגניות (שם שם שם) ועוסקניות (שם שם שם). ⁹⁵

(35) נתונים אלה ניתנים להצגה בדרכים שונות. ניתן לומר בפשטות: המשקל השולט במזרח הוא פֻעֵלִין. הצורות עובדן (בניקוד הכבלי ובכ"י פר), גורגן (בכ"י אנטונין), סְרָבִין ותוֹרְגָמִין (בניקוד הכבלי) נשתנתה בהם התנועה a והיתה לתנועה o/u בהשפעת העיצור התוכף, שהוא עיצור שפתי (בי"ת) או רי"ש. ⁹⁶ זוהי תופעה פונטית המתועדת יפה בכתבי-

⁹³ בין שהוא קשור בבניין קל, גוֹזֵלִין (ליד גוֹל), ובין שהוא קשור בבניין אחר, קוֹפְדִין (ליד קִפְדִין). ראה: ב"צ גרוס להלן, בהערה הבאה.

⁹⁴ ב"צ גרוס, משקלים בעלי סופית ךן הכוללים שמות ממוצא שמי בלבד ומשמעויותיהם במקרא ובלשון חכמים, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"א. החומר מהמשנה מובא בעמ' 52 ואילך, הדיון הבלשני נמצא בעמ' 245–251.

⁹⁵ הנוכח לעיל, בהערה 93. הדיון במשקל הנידון מצוי שם בפרק מב, סעיפים 17–21.

⁹⁶ ראה: נתנאל תשל"ב, עמ' 57.

⁹⁶ ראה לעניין זה מה שכתב ו' בן-חיים בהקדמה למילון ההיסטורי ללשון העברית של האקדמיה ללשון העברית, ספר המקורות חלק ראשון, למן חתימת המקרא ועד מוצאי תקופת הגאונים, ירושלים תשכ"ג, עמ' 10, הערה 9, והספרות הנזכרת שם. וראה גם: בראש תשל"א, עמ' 171; בראש תשל"ט, עמ' 189; ובראש תשמ"ג, עמ' 149–150, סעיפים 24–26.

יד קדומים (מן המערב ומן המזרח כאחד). אך מה הסבר נסביר את 'עוסקניות' שבכ"י אנטונין? אפשר לה שתתפרש נטיעה זרה שהגיעה מן הטיפוס המערבי, ואפשר שתתפרש שריד קדום של הקריאה שרווחה בארץ ישראל (ונתקיימה במלואה בטובים שבכתבי-היד מן הטיפוס המערבי), ואילו צורות פֶּעֶלָן הרווחות במזרח חידוש הן שנתחדשו שם, כפי שראה והראה ב"צ גרוס לפני שנים.⁹⁷ ועוד נשוב לדבר הזה בהמשך דברינו. ואזכיר עוד הבדלים בין שני הטיפוסים, המשתקפים בשתי תיבות:

(36) (ז) צפֿון/צפֿון

שם העצם צפֿון הגוי בטיפוס המערבי כדרך הגייתו בעברית נוסח טבריה: צפֿון — בצד"י חרוקה ובפ"א דגושה. הדבר עולה ממסורת הכתיב של ק (כגון: והציפֿון [אה' ג, ג]),⁹⁸ ובכל מקום ממסורת הניקוד (כגון: הצפֿון [מק' ט, ד]); וכן מצינו בכ"י פא: ברוב המקומות התיבה כתובה ביו"ד אחרי הצד"י (כגון: והציפֿון [חול' א, ב; אה' ג, ג ועוד]);⁹⁹ גם בכ"י לו מצינו פעם אחת צורה ביו"ד אחרי הצד"י: ציפֿורניו (ב"ק ח, א),¹⁰⁰ וכן קורא כ"י פס בכל מקום.¹⁰¹ כנגד זה בטיפוס המזרחי הגייתו של שם זה היא צפֿון בצד"י שוואית ובפ"א רפה. הנתונים מכ"י פר ומן הניקוד הכבלי נתפרטו במקום אחר,¹⁰² והם הם הדברים גם בכ"י אנטונין בחלק מהיקריותיה של התיבה: וְהַצִּפֿוֹן (נג' ו, ח), צפֿון (נידה ו, ב) במקום ראשון (במשנה),¹⁰³ כנגד: הצִּפֿון (מק' ט, ב), הצִּפֿון (שם שם ד, [ה] במקום ראשון במשנה),¹⁰⁴ וכן ברכים: וְהַצִּפֿוֹן¹⁰⁵ (טהר' א, ב—ג [= פר]).¹⁰⁶

(37) (ח) הריכוזי אֶחָיוֹת/אֶחָיוֹת

גם בריכוזי של שם העצם אֶחָיוֹת חלוקים שני הטיפוסים. הטיפוס המערבי מקיים את הצורה אֶחָיוֹת/אֶחָיוֹת.¹⁰⁷ האל"ף פתוחה והחי"ת שוואית או חטופה.¹⁰⁸ לעומתו במזרח מצינו

⁹⁷ גרוס (לעיל, הערה 94).

⁹⁸ הכתיב ביו"ד אחרי צד"י מצוי בכ"י ק (אה' ג, ג) וכן צִפֿוֹן (נג' ו, ח), והיו"ד השנייה נמחקה בידי הנקדן.

⁹⁹ במקום אחד יש גם עדות של הניקוד: צִפֿוֹן (שבת י, ו). במקום אחד גורס פא 'צפֿורת המדולדלת' ולא צפֿון (מק' ט, ד).

¹⁰⁰ במקומות אחרים הגירסה צפֿון ללא יו"ד.

¹⁰¹ הדבר יוצא מן הניקוד לבדו: צפֿון (כגון חול' א, ב), צפֿוֹן (טהר' א, ב, ג); במקום אחד נקודה הפ"א בשורק: צפֿוֹן (שבת י, ו).

¹⁰² ראה: בראשר תשל"א, עמ' 181 (שם צוין, שברכים מצינו כפר: צפֿוֹן).

¹⁰³ ראה: נתנאל תשל"ב, עמ' 57.

¹⁰⁴ וכורר שהצורה צפֿון, שאינה על-דרך הניקוד הטברני של המקרא, היא המלמדת על מסורתו של כ"י אנטונין.

¹⁰⁵ ראה לעיל, הערה 102.

¹⁰⁶ במקומות אחרים אין ניקוד: צפֿון (כגון נידה ו, ב) במקום שני במשנה) כתיב זה עשוי לצפֿון ועשוי לצפֿון.

¹⁰⁷ הנתונים נתפרטו במקום אחר. ראה: י' בן-דוד, לשוננו מא[תשל"ז], עמ' 237–240; וכן בראשר תש"ס, עמ' 121 ואילך.

¹⁰⁸ ומצוי גם הניקוד הייחודי אֶחָיוֹת. ראה: בראשר, שם, ובמיוחד עמ' 125, הערה 25.

אֲחִיּוֹת — אל"ף חטופה והחית קמוצה, כעדותם של שני כתבי־יד בכליים וכמסורת התימנים.¹⁰⁹ (בעלי פארמה ב (= פר) ואנטונין אין ידועה לנו קריאתם, שכן התיבה אינה נקריה בסדר טהרות.)

[ז] טיכס של ההבדלים בין הטיפוס המערבי לבין הטיפוס המזרחי

(38) רוב ההבדלים ככולם, החוצים בין הטיפוס המערבי לטיפוס המזרחי, נוגעים למסורת הקריאה של התיבות עצמן ללא הבדל בטכסט העיצורי גופו. כך הוא ההפרש בהגייה בין ערב לערב, ובין מסופס למסופס, וכן הוא ההבדל שבין אחיות לאחיות, בין צפון לצפון או בין האריג והאריג. אף ההבדלים שבין פועלן לפועלן ובין ציפון (כיו"ד אחרי הצד"י) לצפון (כמובן, בלי יו"ד אחרי הצד"י), היוצאים גם מן הכתיב ואינם תלויים בניקוד לבדו, נוגעים בעצם לחילוף בתנועה הראשונה של אותה צורה (ולפנינו שני גוונים שונים של משקל אחד, כגון חילופי פועלן/פעלן).^{109א} בכל אלה ודומיהם לפנינו, כאמור, שתי מסורות קריאה שונות של טכסט עיצורי אחד,¹¹⁰ שלא כהבדלים שאנו מוצאים בין הענף הארץ־ישראלי לבין הענף הכבלי (כפי שנראה להלן), שהם הבדלים בטכסט גופו: הבדלי תצורה, המעוגנים לעתים בטכסט עיצורי שונה (כגון: ממועט/מועט, או מסופסות/מוספאות), ואין צריך לומר, שיש הבדלים גם בענייני תחביר ובאוצר המלים (ראה להלן, סעיף 47 והלף).

[ח] הרקע ההיסטורי של הטיפוסים השונים

(39) קווי הלשון הנזכרים, המבדילים בין הטיפוס המערבי לטיפוס המזרחי, מהו רקעם והיכן שורשיהם? שאלה זו שאלת מפתח היא בתולדות הלשון העברית בכלל ובגיבוש דקדוק לשון חכמים בפרט. זיקתו של הטיפוס המערבי לארץ־ישראל בעיקרי גילוי ידועה ומוכחת. צורות, כגון פועלן, נמצאו כמותן בכתבי־יד של התלמוד הירושלמי ובפיוטים קדומים מארץ־ישראל; הגיית התנועה הקצרה o בהברה סגורה לא־מוטעמת, הוכיח קוטשר את זיקתה לארץ־ישראל מתעתיקים יווניים ולטיניים (ומשרידי התרגום הארץ־ישראלי שפרסם קאהלה);¹¹¹ ביטול הדיגוש ברי"ש ותופעות אחרות מעיד עליהן הניקוד הטברני של המקרא.

¹⁰⁹ ראה: בראשר תש"ם, עמ' 122.

^{109א} או למך שני משקלים שונים, שנבדלו זה מזה בתנועתם הראשונה.

¹¹⁰ והם הם הדברים גם כאשר לתופעות הלשון הנרמזות לעיל, בהערה 61, גם כאלה מדובר בטכסט אחד.

שמסורת הקריאה שלו מובדלות זו מזו בענייני הגייה מעטים יותר או מעטים פחות.

¹¹¹ ראה: קוטשר תשכ"ט ב, במקומות שונים במאמר.

ואין צריך לומר, שהקווים המשותפים לשני הטיפוסים, אלה שנשתקעו בכתב-היד הקדומים (הן מן המערב והן מן המזרח) ושאינן כמותם במקרא הטברני, גם אלה רובם ככולם הוכחה זיקתם לארץ-ישראל. למשל, הריבוי יזות בשמות מעין חנות, מלכות ודומיהן — חניות, מלכיות וכיוצא באלה, זיקתו לארץ-ישראל ידועה מתעתיקים יווניים ליר' לו, טו, הקוראים: αἰνωθ, αἰνωθ, כפי שהראה קוטשר.¹¹²

(40) אך הצורות האופייניות למזרח מהו רקען ומהו מוצאן? כלום לפנינו קווי לשון שנחחדשו במזרח, כלומר שינוי שנשתנתה מסורת הלשון בתהליך מסירתה או קווים קדומים לפנינו, המשתלשלים מארץ-ישראל גופה, כלומר מסורת לשון קדומה מארץ-ישראל שנחקיימה בטיפוס המזרחי?

כבר הזכרנו, שב"צ גרוס סבר, שמשקל פועלן צורתו בארץ-ישראל היתה אכן פועלן, והקריאה פֶּעֶלֶן חידוש הוא, שנחחדש במזרח בעקבי כללי הגייה שרווחו בארמית הבבלית.¹¹³ גם הגיית הרי"ש הדגושה בטיפוס המזרחי נתפסה לאחרונה כפרי השפעה בבלית, כפי שניסח את הדברים ש' מורג:¹¹⁴ 'נראה להניח, שהמכפל בר' במסורות לשון חכמים של העדות, בכל היא מכורתו, על-כך מלמדת לדעתנו העובדה שכל העדות המקיימות מכפל בר' בלשון חכמים, נוהגות בו גם בארמית הבבלית.' ייבין סבור, שגם ביצוע התנועה הקצרה האחורית כתנועה u בהברה סגורה לא-מוטעמת במכפל ושלא במכפל הריהן קו שמקורו בבבל.¹¹⁴ ושם כן יש לטעון לגבי כל קווי הלשון, המייחדים את הטיפוס המזרחי?¹¹⁵ ולא היא, לטעמי, רוב קווי הלשון המייחדים את הטיפוס המזרחי חותם המקוריות טבוע בהם, וזיקתם לארץ-ישראל אינה מוטלת בספק. נתחיל בפרטים ונפנה לכללים:

(41) ההגייה צֶפֶרְן כנגד צֶפֶרְן, בין שהראשונה היא תולדה של השנייה, כפי שראיתי לסבור במקום אחר,¹¹⁶ ובין ששתיהן גלגולים מקבילים של צורה אחת מקורית, כפי שאפשר לטעון,¹¹⁷ נראה שהן דרו, או הילכו, בכפיפה אחת בארץ-ישראל. צֶפֶרְן עדות המקרא

¹¹² ראה: קוטשר תשכ"ט א. עמ' 103.

¹¹³ ראה: ב"צ גרוס במקום הנזכר לעיל, בהערה 94.

¹¹⁴ מורג תש"ס, עמ' 144, הערה 16.

¹¹⁴ דבר זה שמעתי מפרופ' ייבין פעמים אחדות.

¹¹⁵ בכלל, הנטייה לראות בתופעות רבות, החורגות מן הנורמות המקובלות עלינו, תופעות שנחחדשו כבבל, מקובלת היא בפי חוקרים רבים. ראה למשל מה שטענו ח' ילון (תשכ"ד, עמ' 189) וא' בנדירד (לשון המקרא ולשון חכמים, תל-אביב תשל"א, א, עמ' 129; ד, עמ' 630) כאשר לערעור הידוע בלשון חז"ל (השווה: בראש תש"ס, עמ' 97 ואילך, ובמיוחד 102 ואילך). ואין צריך לומר, מה שכתב "קוטשר בעניין עיבור פניה של הלשון המשתקפת בדפוסים (ראה להלן, סעיף 48 ואילך).

¹¹⁶ בראש תשל"א, עמ' 181. הצורה צֶפֶרְן נתפרשה לי שם צורת בת של צֶפֶרְן, היינו בצורה siporen בטלה ההכפלה בתהליך של הפלולוגיה, וזו גררה חיטוף החירק לשווא.

¹¹⁷ אפשר לומר, שהצורה המקורית היתה siporen וזו נתגלגלה בדרכים שתיים: (א) siporen < כדי לקיים את התנועה הקצרה i בהברה הראשונה, שנמצאה בהברה פתוחה הרחק מן הטעם, נסגרה ההברה על-ידי

הטברני עליה כצורה ארץ-ישראלית, עדות גלויה היא וירדועה, ועדותם של כתיב-היד המערביים של המשנה מצטרפת אליה. לעומת זאת, הקריאה צָפֶרֶן — בפ"א רפה — אחותה נתונה לנו בפי השומרונים בחומש דברים (כא, יב). קריאתם: 'wāšāta it 'sēferniyya', כנגד: 'ועשתה את צָפֶרֶן' בקריאה הטברנית. עדות נאמנה היא, שהילכה בארץ-ישראל צורה בפ"א פשוטה; ולמה נשגה לחשוב, שחידוש נחחדש בקריאה בגולת המזרח, שנמצא מכון בפרט זה למה שידעו השומרונים?

(42) הצורה אֶחִיּוֹת של המזרח כבר הראה י' בלאו (לשוננו מאנתשל"ז עמ' 304). שהדקדוק השמי המשווה מלמד בדרך ודאי, שהיא קודמת לאֶחִיּוֹת/אֶחִיּוֹת, וברור הוא הדבר, שמסורת המזרח לא חידשה אותה מתוך סברה, אלא דְבָקָה היתה במסורת עתיקה. דווקא הצורה המשתקפת במערב חידוש הוא שנתחדש, כנראה, מתוך היקש לנסמך ולנטיית הרבים; חידוש שאין לדעת אם נחרש עוד בהיות לשון חכמים לשון חיה, או פרי היקש שאירע בתהליך המסירה.¹¹⁸

(43) ולסוגיה כוללת יותר: הכפלת העיצור רי"ש. היעדר ההכפלה, שהוא כמעט גמור במסורת טבריה במקרא, וכיוצא בו משתקף בכתיב-היד של הטיפוס המערבי במשנה, מפתה לחשוב, שהכפלה בטיפוס המזרחי, דבקה בו מן הארמית הבבלית. הסבר זה כרוך בקשיים, הכפלת הרי"ש בטיפוס המזרחי חסרה בהרכה צורות ובהרכה מלים, שהיינו מצפים שתימצא בהן. היעדרה בהן מתפרש בדרך כלל בהשפעת המקרא הטברני כבר בדורות קדמונים. כך, למשל, הניגוד עֶרֶב ברי"ש דגושה בניין פיעל, לעומת נִתְעַרַב ברי"ש לא דגושה, המצוי בהרכה ממסורות המזרח, ¹¹⁹ נזקף לחובת המימצא בניקוד הטברני של המקרא. שכן בניקוד הטברני מצינו התפעל (לא דגוש) כגון: וְהִתְעַרְבוּ (עז' ט, כ), וְהִתְעַרַב (משלי יד, י), וְנִתְעַרְבוּ (תה' קו, לה), אך אין בניין פיעל — עֶרֶב — בצידו, שיעקור את צורות עֶרֶב מן המסורות המזרחיות. ¹¹⁹ אבל הצורות, שיש בהן הכפלה במזרח, מחייבות ביור; כיצד זה מתגלה דגש ברי"ש בקטיגוריות (ובתיבות) שאין לארמית כמותן, כגון הדגש ברי"ש אחרי ש"ן הזיקה? דגש זה מנין הוא בא? כלום עלינו לקבל את הסברה, שהתופעה אכן באה מן הארמית הבבלית אל המסורת המזרחית של לשון חכמים ומוסריה של זו ידעו להדביקה גם בצורות ובמבנים שאינם בארמית? ולמה כאן לא ישפיע המקרא הטברני לבלום את כניסתה? אם נטען להבאה מן החוץ נימצא מסכסכים עלינו את הסברנו שלנו, ובכלל, למה נודקק לסברות כשיש עדויות מפורשות? ויאים לכאן דברי הגמרא

הכפלה תניינית של העיצור התוכף, או (כ) *səporen*, התנועה i נחטפה, שכן היא היתה בהכרח פתוחה לא מוטעמת. תהליכים מקבילים אלה פעלו בעברית כמלים רבות ויש שנודמו כתיבה אחת, השווה אָפֶר לעומת אֶסְרִיָּה (במ' ל, פס' ד, ו).

¹¹⁸ וראה בעניין זה מה שכתבתי במקום אחר (כראשר תש"ס, עמ' 121–125). ראויים לכאן דבריו של גבע צרפתי לגבי שינויים שחלו בתהליך המסירה של לשון חכמים (ראה להלן, הערה 142).

¹¹⁹ ראה: כראשר תשל"א, עמ' 180.

בהיפוך גמור של סדר הדברים: 'למה לי סברא? — קרא הוא'.¹¹⁹ הכפלת הרי"ש מעוגנת יפה במסורות הקריאה בארץ-ישראל. זוהי דרך המלך במסורת השומרונים, ולא רק בה, כפי שמעידים תעתיקים של שמות פרטיים ביוונית בתקופות שונות. מסורת המזרח נמצאת בצד אחד עם מסורות השומרונים והדומות לה בעניין זה, כפי שהיטיב לראות ש' מורג במחקר קודם שלו.¹²⁰ על רקע זה מתברר יפה קיומן של יותר מעשר תיבות ברי"ש דגושה בעברית הטברנית; חורגות כגון: 'שְׂרָאִשִּׁי נמלא טל' (שה"ש ה, ב), 'פֶּרֶת שְׁרָף' (יח' טז, ד), מנין שאכן ניקוד המקרא הטברני כשנתגבש במאה השביעית (ואולי קודם לכן, במאה השישית) למניין הרגיל, אם לא ממסורת שהילכה בארץ-ישראל?¹²¹

(44) ומעניין לעניין באותו עניין. ניקוד שי"ן הזיקה בשווא במקרא הטברני בתיבות שתיים: שְׁהוּא (קה' ב, כב), שְׁהִם (שם ג, יח). מקדים במאות שנים את עדותם של כ"י פר והמשניות המנוקדות ניקוד כבלי, אבותיו הקדמונים של המבטא התימני, הנוהגים בדרך קבע בשי"ן שוואית לפני כינוי הנסתר ולפני מלים אחרות. מה שמזומן בטבריה פה ופה, הריהו דרך המלך במסורת המזרח, ששאבה אותו ממקום ששאבתו המסורה הטברנית.¹²² (45) רק בסוגיה אחת יש מקום לטעון במידת מה של ודאי, שהבדל שנכדלה המסורת המזרחית מן המערבית אפשר שרקעו במזרח מחוץ לארץ-ישראל, כוונתי להבדל בין פועלן לפעלן. שם נמצאו לנו רמזים, שבמזרח ידעו פועלן בתקופות קדומות (השווה: עוסקניות, שנמצאה בכ"י אנטונין [ראה לעיל, סעיף 34]), וזה נשתנה לפעלן, כפי שטען ב"צ גרוס;¹²³ ואולם גם פרט זה ראוי לדיון מחודש.

¹¹⁹ A השווה בבלי כת' כב ע"א וב"ק מו ע"ב: 'למה לי קרא סברא היא (הוא)'.

¹²⁰ מורג תשי"ז, עמ' 191–192: 'כלהגים אלה [היינו 'מסורת בני כבל, בני חלב, בני המערב ובני תימן] היתה הר' עיצור שההיכפלות נהגה בו, כבעברית השומרונית... אשר למסקנות שיש להן משמעות עקרונית יותר, הרינו מעלים כי בפרשות מסוימות אין הלהג המשתקף במסורת המקרא של טבריה וזה ללהגים עבריים אחרים שהיו קיימים בעת שלשוננו דוברת' [ההדגשה שלי היא — מב"א].

¹²¹ וכך יש להבין את הניקודים המועטים של רי"ש דגושה אחרי שי"ן הזיקה, שנשתקעו בכ"י ק, והוזכרו לעיל, בסעיף 24.

¹²² ומה מונע אותנו לטעון טענה דומה לגבי תופעות אחרות: הניקודים בְּאִיג, הָאֶפֶל ודומיהם (לעיל, סעיף 32) משתקפת בהם הרחבה של הכלל, שה"א הידיעה נקודה בקמץ לפני ה, ה, ו, ויש, כידוע, הבדל בהתניית ניקוד זה לפני ה לעומת הניקוד ה לפני ה, ע' בניקוד הטברני) גם לפני א. וכן הניקודים בְּד, צָד, צו, קל, בנפרד, וְאֶמְצַע, אֶצְבַּע, קָרָע — גם באלה יש הרחבה של הכלל, שפתח הגוייה קמץ בהכרת הטעם בשם העצם, לכל סוגי שמות העצם (כולל שמות שעיצורם האחרון מוכפל בנטייה, או שמות שעיצורם האחרון הוא ע"ן). גם ביצוע התנועה האחורית הקצרה כ־u לא רק במכפל כהגיית הטברנים, אלא אף שלא במכפל, הריהו הרחבה של כלל פונטי שרווח בארץ-ישראל (הניקוד הטברני מארץ-ישראל מקיימו תמיד במכפל ולעתים גם שלא במכפל), קווי לשון אלה בטיפוס המזרחי, שיש בהם הרחבה של כללים פונטיים, הידועים בארץ-ישראל בניקוד הטברני, למה יזקפו לחובת מסרנים מן המזרח ששינו את הגייתם, ולא ייחשבו פרי היקש, שנתרשש בפי דוברי הלשון עצמם כשהלשון היתה מדוברת בארץ-ישראל?

¹²³ ראה לעיל, הערה 94.

(46) כללו של הדבר, אחד מסורת המזרח ואחד מסורת המערב בעיקרי גילוייהן. הריהן שתי פנים של לשון חכמים של ארץ-ישראל. לפנינו שתי מסורות קריאה שונות של טכסט אחד, שנתגבשו בעיקריהן בארץ-ישראל, אם כי פה ופה אפשר שחלו בהן שינויים מועטים בתהליך המסירה בארצות הפזורה. סביר להניח, שלפנינו שני גיבושים דיאלקטיים¹²⁴ בתוך ארץ-ישראל גופה, אך אין בידינו לשלוח אצבע ולומר מהיכן בארץ-ישראל יצאה מסורת זו, ומהיכן מסורת זו יצאה. בתולדות הפזורה הלכה המסורת האחת — אפשר דרך בית מדרש כלשהו — מערבה, והמסורת השנייה הלכה — כנראה דרך בית מדרש אחר — מזרחה. גם כזו וגם כזו דבקו כנראה השפעות מקומיות. השפעות מעין אלו נתרבו רק במרוצת הדורות, במיוחד במאות השנים שבסמוך להופעת הדפוס. בסוף האלף הראשון למניין הרגיל וסמוך לו מאחרינו¹²⁵ עדיין שומרים שני הטיפוסים על קווייהם הקדומים. היסודות המבדילים ביניהם — כיסודות המאחדים אותם, שהם רוב מניינו ורוב בניינו של הדקדוק — חותם העתיקות טבוע בהם, ורובם ככולם משתלשלים מלשון חכמים שהיתה מהלכת בארץ-ישראל בגילויים לשוניים השונים זה מזה במעט או בהרבה.

[ט] בין הענף הארץ-ישראלי לענף הבבלי

(47) עניין אחר לעצמו הוא עניין החלוקה בין הענף הארץ-ישראלי לבין הענף הבבלי. הרבה מתופעות הלשון, המבדילות בין שני הענפים, ידועות לעוסקים כלשון חכמים אפילו עיסוק אגב האורח. ההבדלים נוגעים לכל תחומי הלשון:

דרכי כתיב שונות¹²⁶ כמו כתיב דו-התנועה ay בסוף המלה כִּי או בִּי בענף הארץ-ישראלי, כנגד —אי בענף הבבלי: פְּנִי, פְּנִי/פְּנָא; שְׁמִי, שְׁמִי/שְׁמָא וכיוצא באלה.¹²⁷

כתיבת התנועה הסופית a על-פי רוב בה"א בענף הארץ-ישראלי, כנגד כתיבתה באל"ף בענף הבבלי, כגון: דיגמה/דוגמא, עקיבה/עקיבא, בתירה/בתירא. או הציון של התנועה המצעית a באל"ף בבבלי, והיעדרה באופן כמעט מוחלט בארץ-ישראל, כגון: קָן לעומת קָאן וכיוצא בזה.¹²⁸ וכן כתיבתן של מלים בודדות, כגון, יוסה לעומת יוסי, וכיוצא בזה.

¹²⁴ וכך כבר הקדים וראה מורג (ראה המובאה לעיל, בהערה 120); הוא מדבר על להגים שהיו קיימים בעת שהלשון דוברת.

¹²⁵ רוב כתבי-היד שבידינו הם מראשית האלף השני למניין הרגיל, ואין צריך לומר, שכמה מהם הועתקו מכתבי-יד שמקורם בסוף האלף הראשון.

¹²⁶ רוב הפרטים הנזכרים בסעיף זה ידועים הם, ועל-כן אנו פוטרם עצמנו מהפניות ברוב המקרים.

¹²⁷ בענייני כתיב אחדים יש כתבי-יד מן הטיפוס המזרחי ההולכים יד ביד עם הענף הבבלי, כגון השגרת הכתיב "אי בכ"י פר אך גם בו מצוין צורות ובהן יי/י. ראה: בראש תשל"א, עמ' 169–170.

¹²⁸ יש תיבות אחדות גם בכתבי-יד של הטיפוס המערבי, שיש בהן אל"ף לציון התנועה המצעית a, כגון: שיארא, גָאפָן. ראה: אפשטיין תש"ם, עמ' 1234; בראש תשל"א, עמ' 170 ועוד.

כמורכב מצינו הבדלים בענייני הגה, כגון: משם, סיפגן, מיגמר בענף הארץ-ישראלי מכאן: כנגד משום, סופגן, מוגמר מכאן, בענף הבבלי.¹²⁹ וכן הרגם דחיו, קניה, הנזה, הורה ביו"ד בארץ-ישראל, לעומת דחאו, קנאה, הנזה, הורה באל"ף כבבל, או הריבוי מרחציות, פנקסיות כאן, כנגד מרחצאות, פנקסאות כאן, או שורה, קורסל וקוררום, כנגד שדרה, קרסול וקררום ורכים כמותם.

כמורכב מרובים ההבדלים בענייני תצורה, כגון: הריבוי של שמות חתומי זות, שהוזכר לעיל, מלכיות, פורעניות, כנגד מלכויות, פורענויות; או צורות ממועט/ממועטין, כנגד מועט/מועטין; ידיים מוסאבות, לעומת ידיים מוסאבות.

ומצויים גם ענייני תחביר ואוצר מלים לרוב, החוצים בין שני הענפים, כגון: פסוקים משועבדים, הפותחים בשי"ן הזיקה, שנשואם בינוני כאחד מגופי הנסתר, בזה מצינו כינוי לפני הבינוני: שהוא קורא, כשהוא עושה, שהן אוכלין, ואילו בזה מצינו: שקורא, כשעושה, שאוכלין; או בין הקברות, לעומת: בית הקברות; וכן: אסור מלפעול, לעומת: אסור לפעול.¹³⁰ כמורכב: ממנו-ממנה, כנגד: הימנו-הימנה; נתאלמנה, לעומת: נתארמלה;¹³¹ על אתר, כנגד: לאלתר;¹³² והדוגמות רבות הן. רבים מהמחקרים העוסקים בלשון חכמים גרושים דוגמות מלוות דיונים.

[י] הרקע להבדלים הלשוניים בין שני הענפים

(48) מהו הרקע להבדלים בין שני טיפוסים הלשון המשתקפים בשני הענפים הללו? כמה מן החכמים שעסקו בסוגיה זו, וראש לכולם "קוטשר, תלו את הצורות בענף הבבלי שנבדלו מאלה של הענף הארץ-ישראלי בשני גורמים עיקריים, והרי דבריו כלשונם: 'היה כאן שינוי, מעשה עריכה ביודעין ובלא יודעין, שחכמיתו היתה לקרב את לשון חז"ל ללשון המקרא... וכן השפיעה גם לשון התלמוד הבבלי וכתביו'.¹³³

¹²⁹ התגוונות תנועות קדמיות (a, e, i) להיות אחוריות בהשפעת עיצורים שפתיים סמוכים (תוכפים או מקדימים), תופעה רווחת היא בשני הענפים. אלא שאתה מוצא תיבות או צורות הקיימות בענף זה ואינן קיימות בענף האחר. כגון צורות פיעל – טומא, קובלתי – בכ"י ק ובדומים לו; צורות שלא נודמו בענף הבבלי. לעומת: משום, סופגן וכיוצא באלה בענף הבבלי; צורות שאינן בענף הארץ-ישראלי, וקיומן בו הוא כנראה נטע זר (כך לגבי משום בכ"י ק ובדומים לו).

¹³⁰ עניין זה נידון לאחרונה בידי ד' רוזנטל (תשמ"א, עמ' 82–83) ובידי גב"ע צרפתי (תשמ"ג, עמ' 454).

¹³¹ ראה: בראשר תש"ם, עמ' 33, וראה גם מה שכתב מ' מורשת בספרו, לקסיקון הפועל שנתחדש בלשון התנאים, רמת-גן תשמ"א, עמ' 102, 105.

¹³² ראה: ד' פרנקל, מבוא הירושלמי, כרעסלויא תר"ל (הדפסה חוזרת, ירושלים תשכ"ז), עמ' יב; וכן ש' ליברמן, ספר בן-חיים, עמ' 331, הערה 15.

¹³³ קוטשר תשכ"ג, עמ' 2, 3. וראה דבריהם של ח' ילון וא' בנדויד במקומות הנזכרים לעיל, בהערה 115.

(49) אין ספק, שיש יסודות לשון בענף הבבלי שהם השפעות חרץ, שגלגלו מוסרים ומעתיקים קדמונים, אם כתולדה של עברית המקרא (הטברני). ואם בהשפעת לשון התלמוד הבבלי. בהרכב מצורות הלשון, המבדילות את הענף הבבלי מן הענף הארץ-ישראלי, זהה הצורה הרווחת בענף הבבלי לזו של המקרא נוסח טבריה. וקרוך הדבר, כפי שהניח קוטשר, שצורות מקוריות ללשון חכמים נדחו בהשפעת היוקרה של עברית המקרא.¹³⁴ אפשר בהחלט, שהמלית לֵאָן, שהיתה משמשת בלשון חז"ל, עיברה צורתה והיתה לֵאָן בהשפעת לשון המקרא: 'לֵאָן נפלה' (תר' ד, יא; וכן ר"ה ב, ד; ואבות ג, פעמיים).¹³⁵ הומרה בצורה לאן, על דרך אָן ו־אָנה של המקרא.

ומסתבר, שכך יש להסביר את עקירתן של צורות נדירות רבות מלשון המשנה נוסח בבל. למשל, היעלמותה של צורת הבינוני של בניין נתפעל הפותחת כנו"ן: נתמלא, נתפפר, נישמן וכיוצא באלה. קרוב הדבר, שיד המקרא היתה במעש הזה של הרחקת הנו"ן. צורות אלו הומרו במקבילותיהן שבמקרא: מתמלא, מתפפר, מישמן ועוד. הדבר ניכר אף בכתבי-היד של הענף הארץ-ישראלי עצמו, כפי שעולה מבירור שביררתי במקום אחר.¹³⁶ (50) וכוודאי שיש גם צורות לא מעטות, שחדרו בהשפעת התלמוד הבבלי. דוגמות רבות נתפרטו במחקרים שונים, ודי לרמוז כאן לכמה מהן. צירוף היחס על-אתר, המשמש תואר-הפועל בשני מקומות במשנת גיטין (ג, ג; וכן ח, ח) בענף הארץ-ישראלי (כך הוא בכתבי-היד ק, פא, לו ואפילו בפס, ודפוס ראשון נאפולי רנ"כ), הומר במשניות שלנו בצורה לאלתר, שחותם הארמית הבבלי טבוע בה.¹³⁷ צורות הפועל נתאלמנה, נתאלמו מצויות יא פעמים בכל כתיב-היד הקדומים (כן הוא בק, פא, לו ופס) בכל מקום (יב, ב, ד; ג, יג, ד, פעמיים; כת, ב, א; ד, ב, פעמיים; ה, א; נדר' יא, ט, י; מכות א, א) בספרים המצויים, שהושפעו מן הבבלי. המירו אותן הצורות שעל-דרך הארמית: נתארמלה, נתארמלו. ברוב המקומות (זולתי שלושה: יב, ב, י; נדר' יא, י; מכות א, א).¹³⁸ או צורת משחילין ('משחילין פירות דרך הארובה ביום-טוב', ביצה ה, א) שנתקיימה בכתבי-יד מן הענף הארץ-ישראלי (כן הוא בק, פא) היתה למשילין בענף הבבלי (צורה זו כבר מצויה בכ"י לו: משלין; ובכ"י פס: משילין). אפשר שיש כאן המרת הפועל של לשון חכמים שחל בפועל נשל המקראי, על-פי 'כי ישל זיתך' (דב' כת, מ), ואפשר שיש כאן משחילין שהיתה למשילין בשל שימוש החיית בהגייה הבבלי, כפי שסובר י"נ אפשטיין.¹³⁹ גם שם העצם חדות שהיה לדות ברוב

¹³⁴ דבר זה נחרב במרוצת ימי-הביניים, עם גבור העיסוק בלשון המקרא, כשלא היה דקדוק אלא דקדוק לשון המקרא. ראה: ילון תשכ"ד, עמ' 12.

¹³⁵ ראה: קוטשר תשל"ב, עמ' 68; וכן בראשר תש"ס, עמ' 22, 92.

¹³⁶ ראה: בראשר תשל"ז, עמ' 128–135.

¹³⁷ ראה המקומות המפורטים לעיל, בהערה 132.

¹³⁸ ראה הספרות הנוכרת לעיל, בהערה 131.

¹³⁹ ראה: אפשטיין תש"ח, עמ' 318–320.

היקריותיה של תיבה זו, ונשאר בעינו רק בסדר טהרות,¹⁴⁰ נראה פרי השפעת הבבלי, החיית נהגתה ה"א ונתפרשה כדורות מאוחרים,¹⁴¹ מתוך טעות. כה"א הידיעה. (51) ואולם כנגד דברים מן הסוגים הללו, שנזכרו לעיל (בסעיפים 49–50),¹⁴² כמה מקווי הלשון, המייחדים את הענף הבבלי ומבדילים אותו מן הענף הארץ-ישראלי, יש בהם קדמות מופלגת. בחלק מהם ניכרת כבירור זיקה לארץ-ישראל של מוצאי הבית השני. מדובר בצורות, שאין להניח לגביהן, בכל דרך שהיא, לא השפעה בבלית, אף לא השפעה של המקרא, וגם אינם מתפרשים שיבוש שמעתיקים-מסרנים נשתבשו. אפשר דבריי בשתי דוגמות:

(52) טול דרך משל את הניגוד ידיים מוסאבות / ידיים מסואבות. בכתבי-היד הקדומים שולטת בעיקר הצורה מוסאבות (כך הוא כמעט תמיד בכ"י ק, בכ"י לו, פה ופה גם בכ"י פא, כן הוא תמיד בכ"י פו, ובמקום האחד שנזדמן בכ"י אנטונין).¹⁴³ לעומת זאת במשניות הנדפסות שולטת הצורה הידועה בתלמוד הבבלי: ידיים מסואבות.¹⁴⁴ בחינה יסודית של העניין מגלה, שצורת מסואבות בפעל היא הצורה המקורית והקדומה

¹⁴⁰ ראה: אפשטיין, שם, עמ' 1233.

¹⁴¹ קשה להניח, שהשינוי חדות > הדות היה פרי הרמיון הגראפי בין שתי האותיות (האמנם שיבוש גראפי כזה יתרחש דרך שיטה?). ויש להעיר על קושי הכרוך בשינוי זה. מי שהמיר חדות בחדות לא רק המיר ח"ית בה"א, אלא אף גלגל צורה לא מיודעת להיות צורה מיודעת. אך אין הדבר כן. חדות זו בכל מקום היתה חדות (כגון ר"ה ג, ד: 'התוקע לתוך הכור או לתוך החדות' כגירסת כ"י ק), אלא בשל הנטייה להשמיט את ה"א הידיעה לפני עיצור גרני (ראה: 'לון תשכ"ד, עמ' 46 ועוד; וכראשר תש"ס, עמ' 103–104, והספרות המוזכרת שם) הפכה החדות > חדות, וכלפי חרץ היא לא היתה עוד מיודעת. המבטא הבבלי, שהגה הדות במקום חדות, החזיר את עטרת ה"א הידיעה ליושנה.

¹⁴² לאחרונה העלה גב"ע צרפתי (תשמ"ג, עמ' 457) את הסברה, שריבים מן השינויים שפקדו את דקדוק לשון חכמים הם פרי התפתחות טבעית. ואלה דבריו: 'עמצאנו למדים שהמסורת של לשון חכמים בהשתלשלותה מהעתקה להעתקה יש בה חיות מסוימת, ושלמכר השינויים שהוכנסו לטקסטים על-פי השאיפה לקרבם ללשון המקרא כלשון מופת, יש שינויים אחרים המשקפים התפתחות טבעית, הרומה לזו של לשון חיה. לשון חכמים לא היתה לאחר חתימת המשנה לשון חיה אלא לשון ספרותית... כלשון ספרותית חלו בה תיקונים מלאכותיים כדי להשוותה ללשון המקרא, אך כלשון ספרותית חיה חלו בה שינויים טבעיים, ככלשון חיה'. דבריו של צרפתי, שנחייסדו על בירור של שחם-עשרה תופעות ממשנת ברכות, יש בהם טעם רב, אף אם יש מקום לחלוק עימו בפרט זה או זה.

¹⁴³ וזה פירוש הנחונים: בכ"י ק גורס הסופר מוסאבות ארבע פעמים (חלה ב, ב; חול' ב, ה; כלים ח, יוטהר' ב, א), רק בחג' (ג, ג) מצינו מסואבות; הנקדן קורא ככולם מסואבות בבניין פעל (לעתים האל"ף נקודה בחטף פתח: מסואבות: בכלים ח, יוטהר' ב, א). גם הסופר השני של כ"י ק גורס מסואבות (ט"י ב, ב; ד, א); כ"י לו (על-פי עדות אפשטיין תש"ח, עמ' 1255) גורס מוסאבות חמש פעמים, ורק בחלה וחג' מצינו מסואבות. כ"י פא (על-פי הנמן תש"ס, עמ' 197) גורס מוסאבות בחלה וחג', וכן נוקד (נגד הכתיב) בחול' ת, י. ביתר המקומות: מסואבות (חול', שם; טהר' ב, א; ט"י ב, ב; וכן הכתיב, כאמור, בכלים ח, י) ובמקום אחד: סאובות (ט"י ד, א). פר גורס בארבע ההיקריות בסדר טהר' צורת הופעל מוסאבות, מסאבות (ט"י ד, א), וכן אנטונין במקום היחיד שנשרד בו: מוסאבות (טהר' ב, א). לעומת זאת פס (ראה: בראשר תש"ס, עמ' 31) מכיר רק צורות פעל מסואבות (חלה שם; חג' שם; חול' שם; כלים שם; ט"י ב, ב) או קל סאובות (טהר' ב, א; ט"י ד, א).

¹⁴⁴ השווה, דרך משל: בבלי חג' כר ע"ב, ובבלי חול' לג ע"ב.

יותר. פועל זה משמש בלשון חכמים בעיקר בבניין הכבד,¹⁴⁵ כגון: נסתאבו, נסתאבו (מנ' יג, ט), או יסתאבו (פס' ט, ח); צורת הבינוני הסביל-הסטאטי, המתבקשת לבניין זה, היא פִּעַל: מסואב, ידיים מסואבות, ולא הופעל. מציאות זו ממשיכה ומשתקפת בענף הבבלי, ופה ופה גם בענף הארץ-ישראלי.¹⁴⁶ דווקא הצורה מוסאבות בהופעל, או לכאורה בהופעל, ובבינוני בלבד, הנמצאת בעיקר בכתבי-היד מן הענף הארץ-ישראלי, תניינית היא.¹⁴⁷ צורה זו הינה אחת מני צורות בינוני פִּעַל רבות, שכתוצאה מתהליך פונטי מסוים הפכו צורות הופעל, כלומר מפועל < מופעל,¹⁴⁸ כגון: מאוחר < מואחר, מפורש < מופרש, מתוקן < מותקן, מפונה < מופנה וכיוצא באלה.¹⁴⁹ הענף הבבלי משקף מציאות לשונית, שהצורה הקדמונית נשארה בו בעינה, ובענף האחר רווחת צורה צעירה יותר.¹⁵⁰ אלא, שכנראה, חוזרות שתייהן ועולות לתקופת הדיבור העברי בארץ-ישראל.

(53) אם הדוגמה דלעיל קדמותה תלויה בחלקה בשיקול הדעת, תבוא הדוגמה הבאה שהיא טובה הימנה. מתכוון אני לניגוד ממנו-ממנה / הימנו-הימנה. מי שנוקד לבירור פרט זה יגלה במקומות הרבה, שבענף הארץ-ישראלי משמשות. בעיקר, הצורות הידועות מן המקרא ממנו-ממנה, ואילו הצורות הימנו-הימנה מזומנות הרבה בענף הבבלי. כך מצא למשל ד' רוזנטל במשנת עבודה-זרה (ג, ט): 'נטל ממנה כרכר' כנגד 'נטל הימנה כרכר'.¹⁵¹ וכך כבר העלו בירוריו של ג' הנמן בספרו כ"י ותיקן 66:¹⁵² לשונה של מכילתא דמילואים, המקיימת זיקת מישורין ללשון התלמוד הבבלי, גורסת הימנו-הימנה; כנגד זה עיקר הספרא בכתבי-יד זה, שלשונו שייכת לענף הארץ-ישראלי.¹⁵³ מקיים דרך שיטה ממנו-ממנה.¹⁵⁴

¹⁴⁵ לא מצאנו את הפועל בלשון חכמים אלא בבניין נִפְעַל או פִּעַל (בינוני), ולא נודמנה לנו אף לא צורת בניין פִּעַל אחת. אבל היא מזומנת בארמית (פִּעַל), שם משמש פועל זה בעיקרו של הדבר בבניין הכבד בלבד. (מ' מורשת סוקר בעמ' 238 בספרו [לעיל, הערה 131]). את הניבים הארמיים שהפועל משמש בהם, פה ופה אנו מוצאים בלשון חכמים גם צורות בבניין קל (כגון מה שהוזכר לעיל, בהערה 143; וכן חסאב — קל או נפעל? — בתוספתא פסח' ט, ב; וסאובות בתוספתא פרה' יב, י). מחוץ לצורות נִפְעַל-פועל ומעט הצורות בקל, לא נודמנה אף לא צורה אחת בהפעיל-הופעל זולתי הצורות הנידונות מוסאבות, וראה בהמשך דברינו.

¹⁴⁶ ראה פירוט הנתונים לעיל, בהערה 143.

¹⁴⁷ ראה מה שכתוב לעיל, סוף הערה 145.

¹⁴⁸ ראה: אפשטיין תש"ח, עמ' 1254–1255; הנמן תש"ס, עמ' 197 ואילך; וברא-אשר תשמ"ג ב, עמ' 154.

¹⁴⁹ הנמן, שם, דן בתופעה, ומציע הסבר מעניין להופעת צורות מופִּעַל במקום מִפְּעַל (וכן מִפְּעַל במקום מִפְּעַל). ויש מקום לשאול, אם אין הדבר כרוך בהגיית השווא בארץ-ישראל. מסאב היה הגוי m'so'ab וה"ס שאחרי המ"ם (כלומר השווא) נחיצב, ודחק מתוך הפלולוגיה את ה"ו u/o שאחרי פ"א הפועל (דבר זה מחייב בירור והרחבה במקום אחר).

¹⁵⁰ צורת מוסאבות שנודמנה בק ובכתבי-יד אחרים — ליד מוסאבות — אינה בהכרח פרי השפעת הבבלי, אלא אפשר שהיא שריד שנשאר בשוליים גם בענף הארץ-ישראלי.

¹⁵¹ רוזנטל תשמ"א, עמ' 65.

¹⁵² הנמן תשל"ד, עמ' 19.

¹⁵³ הנמן (שם, עמ' 18–24) אינו נוקט את הלשון ענף ארץ-ישראלי מול ענף בבלי, אבל זוהי מסקנתו העיקרית, כיוצא מדבריו המפורשים: עיקר 'גוף הספרא (ה)מתבלט... במסורת לשונו הטובה יותר ובנוסחאות ישירות, הקרובות לאבות הטקסטים של המשנה' (שם, עמ' 23–24).

¹⁵⁴ מצינו שם תשעים ואחת פעמים ממנו-ממנה, ורק פעם אחת הימנו בעיקר הספרא; כנגד ארבע פעמים

(54) פרט זה מחייב כמה הבהרות הן כאשר לנתונים הן כאשר לסברם. מי שנוזק, למשל, לאוצר לשון המשנה של ח"י קוסובסקי יגלה, שצורות הימנור-הימנה נמצאות בספרים שלנו כשמונים וחמש פעמים, כנגד זה בכ"י ק משוקעות רק עשרים ושתיים דוגמות. ואין צריך לומר שגירסאות צריכות לא רק ספירה אלא בעיקר שקילה: קרוב הוא הדבר, שאף עשרים ושתיים דוגמות אלו נטע זר הן שניטע בכ"י ק (ובכתבייד הדומים לו).¹⁵⁵ ותינתן הדעת שאף לא צורת הימנור-הימנה אחת מזומנת בק בסדר טהרות. סדר זה, שנלמד פחות, ניקה יותר מחדירת צורות שרווחו בבבלי. ויעיד עליו רעז, כ"י פר לסדר טהרות, שאין בו אף צורת הימנור-הימנה (ותמיד יש בו ממנור-ממנה).

(55) תמונה דומה מתגלה גם ברוכ כתבייד של החיבורים התנאיים, שנבחרו יסוד למהדורת המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית: על-פי הרוב מצאנו ממנור-ממנה ורק מיעוט קטן הימנור-הימנה.¹⁵⁶ רק בתוספתא, על-פי כ"י וינה, מצויות צורות אלו לרוב (כשלוש מאות מתוך שלוש מאות שמונים ושש דוגמות בכל כתבייד של ספרות התנאים); וזו אינה אלא דוגמה אחת מני רבות לקשר שהתוספתא מגלה בלשונה לבבלי (זהו המצב על-כל פנים בעדיה הידועים לנו).

(56) צורה זו, הימנור-הימנה, האופיינית ללשון הבבלי ולחיבורים ולכתבייד התלויים בו, היכן שורשיה אם לא בארץ-ישראל? קיומה בתעודות ברכוכבא מואדי מורבעת ומערת האיגרות ידוע יותר משנות דור, כגון: 'הכול חכתי המך' (מורבעת 24, שטר 2 שו' 13), 'תשטר הלז חכתי המך מן היום עד סוף ערב' (שם, שטר 5 שו' 8), וכן 'תחנה בן שמעון ואלמא בן יהודה, תחצי הכסף הלז, יותר הימנו עוד דינרין ששה-עשר שהם סלעים ארבעי' (מערת האיגרות 44 שו' 7).¹⁵⁷

(57) נראה, שצורות אלו, שהילכו בדרום ארץ-ישראל בראשית המאה השנייה, מצאו את דרכן למשנה שהגיעה לבבל בראשית המאה השלישית. הן המשיכו מתקיימות במסורת לשון המשנה שרווחה שם. הללו חזרו והגיעו אלינו גם דרך הענף הבבלי של המשנה, ומי לידינו יתקע, שכל ההיקריות בכתבייד הטובים של החיבורים התנאיים הן פרי השפעת

הימנור-הימנה במכילתא דמילואים, וכנראה גם המקום החמישי היה הימנו שהוסב לממנו. ראה: הנמן, שם, עמ' 19, 23.

¹⁵⁵ תפוצת הימנור-הימנה לא נבדקה בכתבי יד אחרים, הספקתי כאן בכתבייד ק.

¹⁵⁶ הצורות הימנור-הימנה (וכן הימך, פעמיים [ספרי במ' פסקה מב, וכן תוספתא כלים ו, ד]) מזומנות בספרות חז"ל שלוש מאות שמונים ושש פעמים (הנתונים מבוססים על מימצאי הקונקורדנציה של האקדמיה ללשון): עשרים ושתיים פעמים כמשנה (על-פי כ"י ק) שלוש מאות פעמים בתוספתא (על-פי כ"י וינה), שלוש עשרה פעמים בספרא, שתיים עשרה פעמים בספרי במ', תשע פעמים בספרי דב', עשרים ושתיים פעמים במכילתא דרבי ישמעאל, ארבע פעמים במכילתא דרשב"י, שלוש פעמים בבבלי דמלאכת המשכן, ופעם אחת בסדר עולם רבה.

¹⁵⁷ נתונים אלו לקוחים מן הקונקורדנציה לתקופה ג-ד של המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית.

הענף הבבלי? כלום יש מניעה להניח, שהרומנות המודמנות למשל בכ"י רומי 32 לספרי במדבר, ¹⁵⁸ כ"י מעולה בלשונו, אינן שרידים שנתקיימו בשוליים בארץ-ישראל ובמקומות אחרים? ¹⁵⁹ (וראה להלן בסוף הסעיף הבא).

(58) דברים אלה שאמרנו לגבי הצורות מסואכות, והימנור-הימנה, ובמיוחד מה שנאמר לגבי הצורה האחרונה, מעלים את השאלה: האם יסודות הלשון, הנוהגים בענף הבבלי וזהים זהות גמורה ללשון המקרא הטברני, אינם שייכים, לפחות בחלקם, למסורת ארץ-ישראלית מקורית, שנהגה גם בקריאת המשנה, והגיעה לבבל עת ירד רב לשם והביא עמו את המשנה בראשית המאה השלישית? לשון אחר: מדוע יש להניח, שצורות מעין חנויות ומלכויות, קרסל, קרדם, טבור, מדוכה, ¹⁶⁰ והמלית להבעת צער אוי, ¹⁶¹ הנוהגות בענף הבבלי — ומובדלות ממקבילותיהן בענף הארץ-ישראלי, חניות ומלכיות, קורסל, קורדום, טיפור, מדיכה, אי ואחיותיהן — מדוע יש להניח, שהן פרי השפעת המקרא הטברני ולא צורות ארץ-ישראליות מקוריות, שנהגו במסורת אחרת של קריאת המשנה, והגיעו לבבל בתקופה קדומה?

ונשוב בעניין זה להימנור-הימנה כנגד ממנור-ממנה. אם המקרא השפיע, מדוע לא הגיעה השפעתו לעקור צורות הימנור-הימנה שבבבלי, ולהמירן בממנור-ממנה שהן לכדן ורוחות בו, כפי שהיטיב לשאול ד' רוזנטל? ¹⁶² אין ספק שהמקרא השפיע, כפי שכבר אמרנו לעיל, אך כלום השפעתו היתה מקפת כל-כך כפי שסבר קוטשר?

(59) וכמו כן המבנה 'מפני שהוא מכניס לחוכו עבודה זרה' (ע"ז א, ט), 'ולא תתיחד אשה עמהן מפני שהן חשודין' (שם ב, א) בענף הארץ-ישראלי, ורבים כמותם במשנה כולה, כנגד שמכניס, שחשודין בענף הבבלי; ¹⁶³ אתה מתפתה לחשוב, שהמבנה הרווח בבבלי הוא

¹⁵⁸ ראה הנתונים לעיל, בהערה 156.

¹⁵⁹ דוגמה קרובה לזו היא: צורת הבינוני ממועט, ממועטת, ממועטין המשמשת במשניות דווקניות ובראשם כ"י ק, כ"י פא, כ"י לו, כ"י פר ועוד; כנגדה בענף הבבלי משמשת צורת מועט, מועטת, מועטין. הצורה כמ"ם אחת אפשר תולדות הפלולוגיה היא, כפי שחזר והניח ש' שריט (במאמרו בספר בן-חיים, עמ' 559), ואפשר חוזרת היא ומתלשלת במישורין לבניין קל בדומה לצורות אָפֶל, יֶלֶד, לָקַח, כפי שסברתי במקום אחר (בראשית תשמ"א, עמ' 91). צורה זו אף היא עדות קדמונית יש לנו לגביה, שרווחה בארץ ישראל, אפשר שמצאנו כמה במגילות הגנוזות. אמנם אין לערב אותה עם צורת מועט שנודמנה במגילות הסריס, שכן ההיא אינה אלא חֲלִיף (ואריאנטה) של שם העצם מָעַט. אך מועט, הנקריה במגילת ברית דמשק היא, כנראה, צורת בינוני, והיא היא המודמנת בענף הבבלי של המשנה (ראה: בראשית, שם). ושוב לפנינו צורה שהילכה בדרום ארץ-ישראל, מצאה את דרכה למשנה, שהלכה לבבל, והילכה בבבל. עם התפשטות התלמוד הבבלי שבה צורה זו ונשתגרה במשניות, ודחקה את הצורה כמ"ם כפולה, צורת בינוני של פָּעַל: ממועט. אך מחמת מיעוט העדויות — לפי שעה דוגמה אחת במגילת ברית דמשק — יש לנהוג והירות רבה בעניין זה. ואין להפליג בהשערות.

¹⁶⁰ ראה: בראשית תשל"א, עמ' 183; בראשית תש"ס, עמ' 29, 78.

¹⁶¹ ראה: קוטשר תשכ"ג, עמ' 21–22, 35; בראשית תשל"א, עמ' 178; בראשית תש"ס, עמ' 22.

¹⁶² רוזנטל תשמ"א, עמ' 13.

¹⁶³ ראה: רוזנטל תשמ"א, עמ' 80, וראה גם לעיל, סוף סעיף 47.

תולדת הארמית הבבלית. המקיימת את המבנה ד + בינוני. כגון: דבעי, דקרא, דאמרי (ולא: דהו בעי, דהו קרי, דאינהו אמרי וכיוצא באלה), אך כנגד זה אתה מוצא בעברית המקרא (דווקא המאוחרת) ש + בינוני ללא כינוי נסתר בחוץ, כגון: שְׁנֵאֲתִידִים (קה' ט, יב), שִׁיפָא (שם י, ה), שִׁירָד (תה' קלג, ב-ג), ולמה נטען, שהענף הבבלי הושפע מן הארמית הבבלית, ואינו מקיים מסורת עברית מקורית, שהיתה ידועה דווקא בספרי המקרא המאוחרים?

(60) חיתומו של הדבר, הענף הבבלי של המשנה מובדל מן הענף הארץ-ישראלי בקווים הרבה מכל תחומי הלשון (ואין לשכוח, כמוכן, את היסודות המשותפים להם והם עיקר). קווים מבדילים אלה, שנתפרשו, בדרך כלל, רובם ככולם תולדת שינויים שחלו בחומר הנמסר בענף הבבלי — בחלקם מעשה עריכה ביודעין ובחלקם בלא יודעין, כולל משגות מעתיקים ומסרנים — יש בהם גם צורות מקוריות שהגיעו מארץ-ישראל לבבל, ואפשר גם אפשר, שלא רק צורות כגון: מסואבות, הימנו-הימנה (מועט?)¹⁶³ ודומיהן מקורן בארץ-ישראל; אלא אף חלק לא מבוטל מאלה שנתפרשו תיקונים על-פי המקרא הטברני, או על-פי הארמית הבבלית (כגון: שקורא, במקום: שהוא קורא) — תיקונים שנעשו, כביכול, בתהליך המסירה — אף הם בחלקן אינם אלא דרכי קריאה מקוריות, שרווחו בארץ-ישראל בקריאת המשנה, וכמותן נזדמנו בעברית הטברנית של המקרא.¹⁶⁴

[יא] דברי סיכום

(61) הערה מקדימה: סביר ביותר להניח מציאות מרובת פנים בקריאת המשנה; כל זמן שהמשנה היתה מהלכת בעל-פה, אפשר שקריאתה תתפלג פילוג לשוני במעט ובהרבה לפי המקום והזמן, ולפי בית מדרשו של החכם המוסר. הווי אומר, ההבדלים כלשון שבין הטיפוס המערבי לטיפוס המזרחי וחלק מההבדלים שבין הענף הארץ-ישראלי לענף הבבלי (אותם קווים שאינם פרי שינויים שהחלו מסרנים על הטכסט הנמסר)¹⁶⁵ משקפים דרכי קריאה שונות של טכסט אחד.

(62) נבוא עתה לסכם דברינו: מחקר לשון חז"ל מעלה לפנינו טיפוסים לשון שונים. הדבר ניכר במיוחד בקריאת המשנה. הבודק את דרכי הקריאה הידועות לנו, לעת הזאת, מן

¹⁶³ א ראה לעיל, הערה 159.

¹⁶⁴ אמת, לא בכל מקרה ולא בכל דוגמה ניתן לטעון בביטחה, שהיא צורה ארץ-ישראלית מקורית שנשתקעה בענף הבבלי, ולא צורה שעלתה בעקבי פעולתו של מתקן שתיקן על-פי המקרא. כל דוגמה מחייבת בדיקה לעצמה. אנו מדברים כאן על העקרון הכולל ולא על פרט זה או זה.

¹⁶⁵ אולי מיותר להזכיר כאן, שבמאות השנים האחרונות אכן רבו התיקונים מדעת שבאו לקרב את לשון המשנה ללשון המקרא. כפי שהראה ח' ילון לגבי פעולתם של מדקדקים באירופה, ראה, למשל: ילון תשכ"ד, עמ' 12-13, ובעשרות מקומות בספרו זה. כזאת היתה גם פעולתו של רבי דוד אלטארס שניקד את משניות מנטובה, וליורנו על-פי הדקדוק (= המקראי), ראה: בראשר תש"ס, עמ' 93.

המקורות העתיקים ומן המסורות שבעל-פה, ששמרו על קווי לשון עתיקים, מגלה, בעיקרו של הדבר, שלושה טיפוסים לשון:

(63) (א) הענף הארץ-ישראלי מכאן והענף הבבלי מכאן. הענף הבבלי, המשתקף במשניות שבתוך התלמוד הבבלי, מובדל מן הענף הארץ-ישראלי ביסודות מכל תחומי הלשון: בדרכי הכתיב, בהגייה, בתצורה, בתחביר ואף באוצר המלים. וממילא ברור, שרכיבים הם המקומות שהם מקיימים טכסט עיצורי שונה במשנה. חלק מן הקווים, המבדילים את הענף הבבלי מן הענף הארץ-ישראלי, הם שינויים שחלו בחומר הנמסר לעתים בהשפעת המקרא ולעתים בהשפעת לשון התלמוד הבבלי (ויש בהם גם צורות שהן תולדות שיבושים ממש במסירה). אך יש ביסודות המבדילים גם קווי לשון, שמקורם בלשון ארץ-ישראל, והמשיכו מתקיימים בבבל בתקופת האמוראים ולאחריה.

(64) (ב) הענף הארץ-ישראלי, שנשמר במשניות עתיקות, המשתקפות את מסורת לימוד המשנה לבדה ללא תלמוד. ענף זה חלוק לשני טיפוסים לשון: המערבי והמזרחי. טיפוסים אלה מובחנים זה מזה בעיקר בעניינים של פונולוגיה ומורפופונולוגיה, כלומר, בתורת ההגה ובתחומים הנושקים לה בתורת הצורות. דהיינו, לפני שניהם עמד טכסט אחד והם חלוקים בקריאתו במעט או בהרבה. הטיפוס האחד נתגלגל מערבה ונשמר לנו, בעיקר, בכתבי-יד מאיטליה, והאחר נתגלגל לארצות המזרח השונות.

(65) מסורות הלשון שבעל-פה מאז המאה ה"ד עד היום יש מהן המקורבות לטיפוס המערבי, בעיקר מסורות איטליה, ויש מהן המקורבות לטיפוס המזרחי, הלא הן מסורות קהילות ישראל בארצות האסלאם מפרס ועד צפון-אפריקה. אך הללו כבר מגלות זיקה מופלגת לסימני הלשון של הענף הבבלי, וזיקותיהן לטיפוס הלשון של הענף הארץ-ישראלי נתפוקו בחלקן הגדול.

(66) המבקש לחדד את הדברים יוכל לומר, שיש בידינו למעשה שלושה טיפוסים לשון חכמים, או שלוש מסורות קריאה, הבאות מארץ-ישראל, ומתגלות במשנה לבדה.¹⁶⁶ שני הטיפוסים של הענף הארץ-ישראלי יסודותיהם המיוחדים הוכחה זיקתם לארץ-ישראל. ואף הענף הבבלי יש בו קווים מקוריים עצמאיים שמוצאם מארץ-ישראל. אך אל לנו להצביע הצבעה במובהק על אזורים מוגדרים בארץ-ישראל, ששם נתגבש כל אחד מהם, למרות הקשר שמצאנו בין תופעות אחדות בענף הבבלי ובין דרום ארץ-ישראל של תקופת בר-כוכבא. מפגש דיאלקטים שונים באיזור אחד אפשר שנתרחש עוד בהיות לשון חכמים כמלוא חיותה. מפגשים של תלמידי חכמים מאזורים שונים כבר משתקפים בלשון המשנה עצמה, כפי שהראה י"נ אפשטיין בעינו הבוחנת.¹⁶⁷

¹⁶⁶ סוגיה לעצמה היא סוגיית הלהגים השונים של לשון חכמים (או ליתר דיוק לשון התנאים) שרמונו עליה לעיל, בהערה 9.

¹⁶⁷ ראה: י"נ אפשטיין, מבואות לספרות התנאים, ירושלים, 1957, עמ' 234–240.

(67) אנו כל שקבענו מצטמצם לחמישה עניינות: (א) קיומם של שלושה טיפוסים לשון שונים; (ב) הצבעה על קווי הבחנה ביניהם; (ג) שיוך כתבי-היד והמסורות שבעל-פה לטיפוסי הלשון השונים; (ד) לא כל קווי הלשון המייחדים את הענף הבבלי הם תיקונים מאוחרים. יש ויש בהם גם קווים קדומים; (ה) קביעת זיקתם הברורה של שלושת טיפוסים הלשון — שלוש מסורות הקריאה — לארץ-ישראל.

(68) הצגה זו, שאנו מציגים את דקדוק לשון חכמים (ובמיוחד את לשון המשנה) לפני חוקריה ולומדיה, על כל החידוש שיש בה, אי אפשר היה לה ללא המחקרים הרבים שנשתתפו בהם חוקרים רבים. יודע אני, שבידור זה פנה אל דרך ההכללה, וכל מי שנחנסה בה יודע מה זהירות מתבקשת בה. בוודאי שיש בהעמדה זו דברים המחייבים בירור, ויש מהם המצריכים חיזוק; יש ספקות שאפשר שייעשו ודאות, ואפשר שיש ודאות שייעשו ספקות. ואם לא באנו אלא כדי להעמיד את השאלות הללו על סדר יומו של המחקר לצורך דיון מחודש — דינו.

רשימת הקיצורים

(א) כתבי-יד

— כ"י אנטונין לסדר טהרות (נג' ב, א — זכים ה, ה) על-פי הצילום אצל א"י כץ, גנוי משנה... מאוסף אנטונין בספריה הלאומית בלנינגרד, ירושלים תש"ל, עמ' קסט-שיט.	אנטונין
— ו"ה לו, מתניתא דבני מערבא על-פי כ"י קמברידג' 1, Add-470, קמברידג' 1883.	לו
— משנה כ"י פארמה [א] דה-רוסי 138, מהדורה פאקסימילית, ירושלים תש"ל.	פא
— משנה כ"י פאריס 328-329 בספריה הלאומית בפאריס, מהדורה פאקסימילית, ירושלים תשל"ג.	פס
— משנה כ"י פארמה [ב] דה-רוסי 497, מהדורה פאקסימילית, ירושלים תשל"א.	פר
— משנה כ"י קאופמן A50, מהדורה פאקסימילית, ירושלים תשכ"ח.	ק

(ב) כיבליוגרפיה

י"נ אפשטיין, פירוש הגאונים לסדר טהרות, ברלין תרפ"א-תרפ"ד (מובא על-פי המהדורה החדשה ירושלים-תל-אביב תשמ"ב).	אפשטיין תרפ"ד
הנ"ל, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תשי"ח.	אפשטיין תשי"ח
י' בן-טולילה, לשון כתבי-יד דינארד של המשנה (חלקים מהסדרים מועד ונשים) (= כ"י 138 של ביהמ"ד לרבנים בניו-יורק), עבודת-גמר, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ג.	בן-טולילה תשל"ג
מ' בראשר, משנה כ"י פארמה ב' לסדר טהרות — דברי מבוא, ירושלים תשל"א (מובא על-פי קובץ א, עמ' 166-185).	בראשר תשל"א

- הנ"ל. 'צורות נדירות בלשון התנאים', לשוננו מא (תשל"ז), עמ' 83–102 (מובא על-פי קובץ ב. עמ' 123–142).
- הנ"ל, 'שתי תיבות מורכבות שלא הוכרו', לשוננו מג (תשל"ט), עמ' 185–193.
- הנ"ל, פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה, עדה ולשון ו, ירושלים תש"ם.
- הנ"ל, 'כתיבים שלא הוכנו', לשוננו מה (תשמ"א), עמ' 85–92.
- הנ"ל, 'צורות נשכחות בלשון התנאים. בין הסופר לנקדן של כתב-יד קאופמן של המשנה', ספר בן-חיים, עמ' 83–110.
- הנ"ל, 'עיונים ראשונים בלשון חכמים המשקפת בכתב-יד רומי 32 לספרי במדבר', תעודה ג, תל-אביב תשמ"ג, עמ' 139–165.
- הנ"ל, 'על משוגות הניקוד בכתב-יד קאופמן של המשנה', מסורות א, תשמ"ד, עמ' 1–17.
- ג' הנמן, 'למסורת הכתיב של כ"י הספרא המנוקד (כ"י רומי 66)', ספר הזכרון לחנוך ילון, רמת-גן תשל"ד, עמ' 84–98 (מובא על-פי קובץ ב, עמ' 15–29).
- הנ"ל, תורת הצורות של לשון המשנה, על-פי מסורת כתב-יד פרמה (דה-רוסי 138), תל-אביב תש"ם.
- י' ייבין, הניקוד הבבלי ומסורת הלשון המשקפת ממנו, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשכ"ח.
- ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד.
- ק' כ"ץ, מסורת הקריאה של קהילת ג'רבה במקרא ובמשנה, עדה ולשון ב, ירושלים תשל"ח.
- הנ"ל, מסורת הלשון העברית של יהודי ארם-צובא (חלב) בקריאת המקרא והמשנה, עדה ולשון ז, ירושלים תשמ"א.
- ש' מורג, 'למחקר מסורת העדות בלשון חכמים', תרכ"ז (תשי"ז), עמ' 4–16 (מובא על-פי קובץ א, עמ' 186–198).
- הנ"ל, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג.
- הנ"ל, מסורת הלשון העברית של יהודי בגדאד, עדה ולשון א, ירושלים תשל"ז.
- הנ"ל, 'בין מזרח למערב, לפרשת מסירתה של העברית בימי הביניים', דברי הקונגרס העולמי הששי למדעי-היהדות, ירושלים תש"ם, עמ' 141–156 (מובא על-פי קובץ ב, עמ' 234–249).
- א' נתנאל, 'לשונו של כ"י אנטונין 262', עבודת גמר, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ב.
- מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה (בעריכת מ' בראשר, א' דותן, ד' טנא וגב"ע צרפתי), ירושלים תשמ"ג.
- א' פורת, לשון חכמים לפי מסורות בבליות שבכתבי יד ישנים, ירושלים תרצ"ח.
- גב"ע צרפתי, 'מסורת לשון חכמים – מסורת של "לשון ספרותית חיה"', ספר בן-חיים, עמ' 451–458.
- מ' בראשר (עורך), קובץ מאמרים בלשון חז"ל, א, ירושלים תשל"ב (תשל"ז)², ב, ירושלים תש"ם.
- בראשר תשל"ז
- בראשר תשל"ט
- בראשר תש"ם
- בראשר תשמ"א
- בראשר תשמ"ג א
- בראשר תשמ"ג ב
- בראשר תשמ"ד
- הנמן תשל"ד
- הנמן תש"ם
- ייבין תשכ"ח
- ילון תשכ"ד
- כ"ץ תשל"ח
- כ"ץ תשמ"א
- מורג תשי"ז
- מורג תשכ"ג
- מורג תשל"ז
- מורג תש"ם
- נתנאל תשל"ב
- ספר בן חיים
- פורת תרצ"ח
- צרפתי תשמ"ג
- קובץ א, קובץ ב

י' קוטשר, 'לשון חז"ל', ספר חנוך ילון, ירושלים תשכ"ג, עמ' 246-280 (מוכא על-פי קובץ א, עמ' 1-35).

הנ"ל, 'מחקרים ברקדוק לשון חז"ל (לפי כת"י קאופמן)', ספר ברא"ל ללמדעי הרוח והחברה, קובץ העשור ב, ירושלים תשכ"ט, עמ' 51-77 (מוכא על-פי קובץ א, עמ' 102-128).

הנ"ל, 'ביצוע תנועות i, u בתעתיק העברית המקראית, בארמית הגלילית ובלשון חז"ל', ספר בנימין דה-פריז, ירושלים תשכ"ט, עמ' 218-251 (מוכא על-פי קובץ א, עמ' 129-165).

הנ"ל, 'מצב המחקר של לשון חז"ל וכו' מבעיות המילונות של לשון חכמים וכו'', ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, א, רמת-גן תשל"ב, עמ' 3-82.

ד' רוזנטל, משנת עבודה זרה, מהדורה ביקורתית ומבוא, עבודת דוקטור, פרסומי המדרשה ללימודים מתקדמים, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"א.

קוטשר תשכ"ג

קוטשר תשכ"ט א

קוטשר תשכ"ט ב

קוטשר תשל"ב

רוזנטל תשמ"א